

ԿԻՐԱԿԻ ՓԵՏՐՈՒԱՐ 4 DIMANCHE 4 FEVRIER 2001

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻՒ 267

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ԵՍԻԱՐԵ ՄԻԱՔԵԱՆ (1884-1957)

LE NUMERO : 6,00 F

Fondateur SCHAVARCHE MISSAKIAN

76° ANNEE - N° 20,095

76ԳՊ. ՏԱՐԻ - ԹԻՒ 20-095

300-ԱՄԵԱԿ ՄԵԽԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՔԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՐՈՒ ՆՊԱՍԵՐ ՀԱՅ ՄՁԱԿՈՅԹԻՆ 1900-2000 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

ԺԹ. դարու վերջափուլին և քսաներորդի սկզբնափուլին, տեղի ունեցած տեղահանությունները, բուն իսլամացումներն ու կոտորածները նախ, և ապա ցեղասպանությունը հայ ժողովուրդին, յատկապես արևմտեան զանգուզանին, որուն հիմնականորեն ուղղուած է Մխիթարեան Միաբանութեան առաքելութիւնը, ՀՀԻ կրնար հակառակօրէն յայտարարել, որ ժ.Թ. դարուն սկսած և ժ.Թ. ին փոխարինուած վերաբերեալ արարած, որքան խոստովանանքներ, որքան արեւմտեան մայրաքաղաքներու զանազան համալսարաններէն շրջանաւարտ, գրականագէտ, պատմագէտ, բանասիրութեան դոկտոր վարդապետներ, սկսած էին ստպարկող զալ «Քաղցրավայր» էջերէն, և զանազան ՀՀԻ դասարաններուն, նոր լոյս սրբոյն հայ մշակութի թաքուն գանձարանէն ներս:

Կր, որ կու դար հայրենի գաւառներէն, պատմական տոհմիկ աւանդութիւններով սնած դերաստաններէն, պիտի փոխարինուէր որքանոցնէրէն ընտրուած պատանիներով, որ տեսած էին միայն իրենց ծնողներուն և հարազատներուն սպանուել կամ անվերադարձ աքսորել... Ահա արևմտեան աշխարհին մէջ է որ Մխիթար Սեբաստացի յաջողունքը կը թեւակոխէ ի. դարը:

Ինչու զարմանալի պէտք է թուի որ համազարեալին նման աղէտ մը պիտի գար խանդավառելու 200-ամեայ Միաբանութեան տնտեսական հաւասարակշռութիւնը ալ: Միաբանութեան իրարու յաջորդող վարչութիւնները պիտի ստիպուէին զանազան կարգաւորումներ ծախել, կարենալ նոր վարժարաններ բանալու համար Միւրաքանչի (որբանոց), Սեբրի, Երեսայէճմի, Հայկապոլի, Սյեքստանըրոյ, Գահրիբէյի, Պէյրութի, Պիքֆայայի, Պուէնոս-Այրէսի և Լոս-Անճելոսի մէջ, օգնութեան հասնելով տեղահանութեան հետեւանքով ստեղծուած նորաստեղծ գաղութներուն, առանց երբեք տկարացնելու և չեղելու Մխիթարի գծած հոգեւոր, գրական, մշակութային մեծ ծրագիրէն, նը-

թի, որուն 50-ի հասնող Հայագիտական Մատենադարան առանձնատիպ շարքը, լաւագոյն փաստն է «Քաղցրավայր» որակային այս ուսուցիչ:

Հիմնականորէն սրահելով հանդերձ Ա. մասին մէջ ընդգծած ենթաբաժանումներս, հարկ պիտի ըլլայ անչան փոփոխութիւններ կատարել, քանի քսաներորդ դարուն կարգ մը պայմաններ իրարործուած կամ բարեփոխութիւններու ենթարկուած էին:

Եան Միաբանութիւնն ալ, եղան մեծ թիւով միաբաններ, որ համբերատար աշխատանքով, օգտուելով նաեւ Ս. Ղազարի ձեռագրատան հետզհետէ հարստացող պաշարէն, նուիրուեցան կարեւոր ձեռագիրներու ուսումնասիրութեան և անոնց հրատարակութեան, ծանօթացնելու համար հայ հին և միջնադարեան գրականութեան զանազան դիտական աշխարհին:

Շուրջ 38 հատոր լոյս կը տեսնեն ի. դարու ընթացքին:

Ա. - ԼԵԱՐԻԱԿԱՆ ՄԱՔՐՈՒԹԻՒՆ - ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ

Եթէ Հ. Արսէն Այսրենեանի (1824-1902) Գննական Քերականութիւնը կը հանդիսանայ աշխարհարարի ամէնէն կատարեալ ուսումնասիրութիւնը, գրական հայերէնը կը հարստանայ բազմաթիւ նորակերտ բառերով և գիտարուեստական բոլոր արդիական բառաթիւքը, ծնած ի. դարու ճարտարարուեստին հետեւանքով, կը գտուին Մխիթարեան հայերու հայագիտական տարրալուծարանին մէջ և ամենայն դիւրութեամբ կը վերածուին ընտիր հայերէնի, շնորհիւ ետեւէ-ետեւ լոյս տեսնող զանազան դասագիրքերու և բառգիրքներու, Ս. Ղազարի տպարանէն:

Ե. - ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՕՏԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՆԵՆ

ԺԹ. դարուն սկսած դասական գրականութեան շարժումը որ Հիւրմիւլեանի և Բագրատունիի նման տիտաններու յայտնագործութեան շարժառիթ եղաւ, ի. դարուն կը շարունակուի որպէս շարժում, ծրագրելով արեւմտեան գրական լաւագոյն գործերը հրատարակել հայութեան, ընտիր աշխարհարարով: Այս մարզին մէջ, Հ. Արսէն Ղազարեան, աշխարհարարի մեծ վարպետը, առանձին, գրադարան մը կրնայ լեցնել իր թարգմանութիւններով:

Բ. - ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ - ՀՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Այս ենթախորագիրը ԺԹ. և ժԹ. դարերու համար որդեգրուած, քսաներորդին աւելի գրական աշխատանքներու, պատմական, բանասիրական ուսումնասիրութիւններու պիտի յատկացնէ, քան ի անհնարին դարձած ըլլալով տեղույն վրայ հնախօսական պրպտումներ կատարելը, Մխիթարեան հայերը զարկ տուին բանասիրական պրպտումներով, քաղուած՝ միջնադարեան հարուստ մատենադրութիւնէն, ուսումնասիրել հայ մշակութի զանազան երեսները: Այս մարզին մէջ մասնագետակ տեղ կը գրաւեն Հ. Վարդան Հայունիի աշխատասիրութիւնները, որոնք մինչև այսօր հիմք կը ծառայեն ազգագրական ուսումնասիրութիւն կատարող ոեւէ լուրջ գիտնականի:

Զ. - ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս Ա. մասին մէջ տեսանք, հայ արդի թատրոնը ծնուելու եւ զարգացաւ Ս. Ղազարի մէջ և Փարիզի ու Վենետիկի Մխիթարեան վարժարաններու աշակերտներու շնորհիւ անցաւ Կ. Պոլիս:

Արդ, ի. դարուն ալ, շուրջ 50 թատերական ինքնագիր և թարգմանածոյ հետեւողական գործեր լոյս կը տեսնեն Մխիթարեան տպարանէն, հեղինակ ունենալով բոլոր սերունդներէ վարդապետներ:

Անոնցմէ մեծ մաս մը նուիրուած է դպրոցական տարիքի պատանիներու և մինչև վերջին տասնամեակները կը խաղացուէին թէ՛ Ս. Ղազարի դպրականքի և թէ՛ Մխիթարեան բոլոր վարժարաններու աշակերտներէն:

Հիմնականորէն դաստիարակչական բընոյթ կը կրեն, մէկ մասը դաւելանք են, Բարեկենդանի միջոցութիւն մէջ խաղացող, կարեւոր մաս մը զաղութային կեանքը կը յիշեցնեն, հետեւողութեամբ Յակոբ Պարոնեանի:

Հայոց Պատմութեան ներշնչուած գործեր են Հ. Սիմոն Երեմեանի Դարձը, Ուխտը, Սաքեմիկ, Փառանգութիւնը, Հ. Սահակ Տէր-Մովսէսեանի Արշակ Բ., Աւարայրի դիպագնեները, Հ. Վահան Յովհաննէսեանի Դէպի Աւարայր, Տարափ առիւծը և Հ. Յարութիւն Պատիկեանի Մխիթար Արքայազն Սեբաստացի:

Է. - ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄ

Ի. դարու կրթական շարժումը հարազատ ցոլացումն է հայ ժողովուրդի ի. դարու ճակատագրին: Բազմաթիւ պատմական դպրոցներ, Միաբանութեան առաքելութեան մաս կազմող, ցեղասպանութեան պատճառով կը դադրին գոյութիւն ունենալ (տե՛ս. վերէ), դաստիարակ վարդապետներ կը սպանուին կամ կ'աքսորուին, աշակերտութիւնը կը կոտորուի... և զինազարարին, տակալին վէճերը չսպիւլացած, Մխիթարեան հայրերը արագօրէն կը կազմակերպուին նոր վարժարաններ բանալու, այս անգամ Սփիւքի տարածքին, հոն ուր Մեծ Աղէտը նետած էր կարեւոր գանգուածներ:

Այսպէս, նիւթական մեծ զոհողութիւններով որբերու հաւաքը ծայր կ'առնէ, նախ Կողիկասի մէջ, Հ. Տիմոթէոս Տէր-Կիւրեանի ջանքերով: Այդ որբերուն (Շարք Գ. էջ)

Գ. - ԿՐՈՆԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԽՈՍԱԿԱՆ - ԾԻՍԱԿԱՆ

ԺԹ. և ժԹ. դարերուն կատարուած հիմնական և կոթողային աշխատանքներէն վերջ, սկսած Մխիթար Աբբայէն, հասնելով Չաճիւցի, Աւետիքեանի և մասնաբաժնի Ալեքեանի, բոլորն ալ, սակաւ բացառութեամբ, կատարուած գրաբարով, ի. դարու Մխիթարեաններուն կը մնար ժողովրդամբրձ հրատարակութիւններով հանդէս գալ, աշխարհարար և դիւրամտելի, որպէս հոգեւոր սընունդ ցեղասպանութեան վերադարձ սերունդին: Այս ուղղութեամբ շուրջ 100 հատորներ լոյս կը տեսնեն Ս. Ղազարի տպարանէն, մեծ մասը ինքնագիր, մաս մըն ալ թարգմանածոյ, որոնք կ'ընդգրկեն 1900-2000 թուականը:

Ամէնէն կարեւորը և գիտական պատրաստութեամբ լոյս տեսածը, կարելի է Գերայ. Սրապիոն Ուլուհոնեան Արքաօր և Հ. Ներսէս Տէր-Ներսիսեանի ինքնագրով պատրաստուած Չարս Աւետարաններուն աշխարհարարով թարգմանութիւնը համարել:

Դ. - ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԱՆՆԵԱՅ ԳՈՐԾԵՐՈՒ

Հակառակ ի. դարու հայութեան կրած ցնցումներուն, հակառակ այն դատարանական ներկայիս որ գտնուեցաւ Մխիթար-

Գրեց՝ **Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԻ. ՊՁՏԻԿԵԱՆ**

Կարգուած մանրամասնորէն, յօդուածիս առաջին մասին մէջ (տե՛ս. «Յառուջ», 1999 Մարտ 11 - Ապրիլ 6): Քսաներորդ դարը Մխիթարեան Միաբանութեան կեանքին մէջ կը յատկանշուի քանի մը հիմնական կէտերով:

Ա. - Աշխարհարար լեզուն, դար մը առաջ, երկրորդութեամբ սկսած Հ. Ղուկաս Ինձիլեանի Տարագրութիւնով (1799), պիտի զատար բոլոր Մխիթարեան հեղինակներուն պաշտօնակալ լեզուն և իր կատարելութիւնը պիտի գտնէր Հ. Արսէն Ղազարեանի բազմաթիւ հրատարակութիւններուն մէջ:

Բ. - Հնախօսական պրպտումները հայրենի հողին և անցեալին, սկսած Ինձիլեանէն, Մարգարեանէն և Ալիշանէն, պիտի փոխարինուէին ազգագրական - ծիսական պրպտումներով, քաղուած մեր հարուստ մատենադրութիւնէն, յատկապէս Հ. Վարդան Վրդ. Հայունիի գործերով:

Գ. - Մեծ գարկ պիտի ստանային դըպրոցական ամէն տեսակի դասագիրքերու մեթոտիկ, խմբական ծրագրերով եղած պատրաստութիւնները, որոնք ի. դարուն մինչև 60-ական թուականները, որդեգրուած էին, որեթէ բոլոր երկրամասերու հայկական գաղութներէ:

Դ. - Պիտի ծնէր նոր ամսաթիւք մը՝ «Հայ Ընտանիք» որ «Քաղցրավայր» առաջին 50 տարիներու կատարած դերը պիտի որդեգրէր, իր ժողովրդական, բնատանկան, կրթական բնոյթով և «Քաղցրավայր» պիտի վերածուէր զուտ բանասիրական - հայագիտական պաշտօնաթեր-

1700-ին սկսուած վերածնունդի ծրագրուած, կանոնաւոր, յարաճուն վերելք սպորող աշխատանքը, յանկարծական կանկալիս առնէր և Մխիթարեան Միաբանութեան շարքերը ուսնացնող սերուն-

Un rêve d'adulte de Léonard: le voyage en Arménie, une expérience initiatique

Parmi les textes de Léonard, ces fragments dispersés dans le monde que depuis des siècles tant d'auteurs cherchent à réunir, à classer, à ordonner, tantôt sous le titre de **Traité de la peinture**¹, tantôt sous celui de **Carnets**², parmi ces écrits, donc, en existent quelques-uns se référant à l'Arménie (Cilicie) où le maître aurait été «ambassadeur». D'aucuns, comme Edward Maccurdy, classent ces fragments comme «Lettres», d'autres, à l'instar d'André Chastel, comme textes qu'ils insèrent dans l'ensemble des écrits consacrés à une question traitée par le maître. Ainsi, le fragment principal dont nous partirons, apparaît-il dans le chapitre «Le programme universel», du **Traité de la peinture** traduit et présenté par André Chastel et dans celui des «Lettres» au tome 2 des **Carnets** de l'agencement Maccurdy, traduit par Louise Servicen et préfacé par Paul Valéry. Les lettres écrites d'Arménie, dont l'existence a été révélée par Richter, témoigneraient, selon Maccurdy, de la réalité effective du passage de Léonard en Orient. Rappelant le «problème» que constituent les «lettres censément écrites d'Arménie» qui ont fait «l'objet de fréquents débats», il écrit: «il me semble évident qu'elles témoignent d'un événement réel et que Léonard est vraiment allé en Orient»³. André Chastel y voit, pour sa part «une fabulation qui a pu faire illusion», ajoutant: «On a pu croire qu'il s'agissait de récits de voyages, de comptes rendus d'explications, de contes; il faut y voir des exercices indispensables pour maintenir en alerte une certaine qualité de l'imagination visuelle»⁴. Enfin, Alessandro Orenco, se fondant sur l'existence d'une lettre de Léonard, datant de 1502 ou 1503, traduite en turc, rappelle que s'il existe «un doute sur le voyage de Léonard en Arménie, il est certain en revanche qu'il songea à se mettre au service du sultan ottoman Bajazet II» pour satisfaire le désir de celui-ci: «construire un énorme pont sur la mer, de Galata à Istantoul, tel qu'il pourrait permettre le transit d'une embarcation à voiles déployées»⁵. Ce qui explique peut-être pourquoi Gostan Zarian avait considéré le voyage en Arménie de Léonard comme une «inimitié particulière»⁶. A bien y regarder, les choses nous semblent plus complexes.

Plutôt que de nous pencher sur la question de savoir si Léonard s'est «vraiment» rendu en Arménie, nous tenterons de cerner les implications des références à l'Arménie, qui demeurent, quant à elles, effectives. Dans ces fragments, d'une part, le cataclysme, le déluge qui ne cessent de hanter les écrits et les recherches de l'artiste sont tout

à coup géographiquement situés et, d'autre part, Léonard y intervient comme narrateur, franchissant dès lors, comme l'a signalé Michel Jeanneret, un «palier supplémentaire»⁷. Que peut signifier, dans le croisement des écrits et des œuvres plastiques, une telle référence? Loin de prétendre à une connaissance exhaustive de l'œuvre qui reste hors de notre portée, nous nous proposons de relever quelques effets réticulaires de ces références à partir du fragment écrit et dessiné dans lequel Léonard se situe en Arménie. Nous essaierons d'aborder la réalité de l'imaginaire, les effets réels d'une mise en situation dont nous ne chercherons pas à savoir si elle a eu lieu «vraiment» car l'important, pour nous, reste que la référence à l'Arménie est la réalité du texte et que l'imaginaire et la représentation ont, nécessairement, des effets dans le réel. Ce qui reste vrai est la réalité de la représentation mise en place par celui que Michelet appelait, comme Freud ensuite, le «frère italien de Faust»⁸.

Il convient de citer au préalable les fragments de texte dont nous partirons, à savoir CA 145 et CA 169 (CA signifiant «Codex Atlanticus», qui se trouve à Milan, Bibliothèque Ambrosienne) dans la traduction d'André Chastel:

«Au Defterdar de Syrie, lieutenant du sacré sultan de Babylone.

La nouvelle catastrophe survenue dans les régions septentrionales de la province sera, j'en suis sûr, terrifiante pour l'univers, comme pour toi: je te l'exposerai avec méthode en montrant d'abord l'effet, puis la cause... Je me trouvais dans cette région d'Arménie pour exécuter avec zèle et amour la tâche que tu m'as confiée: pour commencer à l'endroit le mieux approprié, je pénétrai la ville de Calindra qui est proche de la frontière. Cette ville située dans les régions basses du mont Taurus, là où il est séparé de l'Euphrate: elle regarde à l'ouest les pics de la grande montagne. Ces pics sont si hauts qu'ils semblent toucher le ciel: il n'y a aucun endroit de la terre plus élevé que sa cime: elle est toujours frappée au levant par les rayons du soleil quatre heures avant le jour. La pierre est si blanche qu'elle a un vif éclat et joue pour les Arméniens du pays le même rôle qu'un beau clair de lune au milieu de l'obscurité. Sa haute attitude dépasse de quatre milles en ligne verticale les plus hautes couches de nuages. Bien des régions de l'occident voient ce sommet illuminé par le soleil, après son coucher, jusqu'au tiers de la nuit, et c'est lui que chez vous,

par temps serein, nous avons pris pour une comète. Dans l'obscurité, il nous semble changer de forme, tantôt divisé en deux ou trois parties, tantôt long, tantôt court. Cela vient des nuages à l'horizon qui s'interposent entre une partie du mont et le soleil et, comme ils interceptent les rayons solaires, la lumière de la montagne est fragmentée par diverses étendues de nuages et son éclat revêt des formes changeantes»⁹.

Le fragment est suivi (Chastel) ou précédé (Macurdy) par CA 169:

«Divisions du livre :
Prédication et conversion.
L'inondation soudaine jusqu'à sa fin.
La destruction de la ville.
La mort et le désespoir des gens.
La poursuite du prêcheur, sa libération et sa mansuétude.
Description de la raison de l'éboulement de la montagne.
Les ravages qu'elle a causés.
Destruction par avalanche.
Découverte du prophète.
Sa prophétie.

Inondation des régions basses de l'Arménie occidentale dont l'écoulement se faisait par la percée du mont Taurus. Comment le nouveau prophète démontra que cette dévastation avait eu lieu selon sa prédiction.
Description du mont Taurus et du fleuve Euphrate.
Pourquoi la montagne resplendit à son sommet la moitié ou le tiers de la nuit et paraît une comète aux habitants

par
Chaké MATOSSIAN
Docteur en philosophie et théorie
de la communication

de l'Occident après le crépuscule et avant l'aube à ceux de l'Orient. Pourquoi cette comète semble de forme chargeante, ronde ou longue ou coupée en deux ou trois, ou unifiée ou disparue ou réparée»¹⁰.

Dans ces divers fragments l'Arménie, cible d'une terrible catastrophe naturelle, devient le lieu privilégié d'un point de vue qui intéresse particulièrement l'artiste en ce qu'il permet d'élaborer une théorie de la vision basée sur l'expérience. Le mont Taurus apparaît comme l'élément géographique (imaginaire ou réel) de l'expérimentation des déformations dues à la perception visuelle, aux effets d'ombre et de lumière capables de donner à voir la pierre comme de la lumière, la matière solide comme de l'énergie impalpable, autant d'effets optiques que le peintre entend de comprendre et d'expliquer. Or, la compréhension et l'explication des causes des effets, c'est-à-dire la connaissance des causes et donc le savoir, équivalent à un pouvoir; la vision du monde léonardienne revient à une emprise sur le monde, ce dont témoigne, par ailleurs, ses inventions, ses stratégies, ses machines et la fascination qu'il provoque chez les princes. C'est bien dans le contexte d'une relation avec le pouvoir politique que s'inscrivent les fragments concernant l'Arménie. Le peintre s'adresse «au Defterdar de Syrie, lieutenant du sacré sultan de Babylone» dont il cherche à calmer l'impatience en lui promettant un supplément de pouvoir par l'acquisition du savoir, ainsi que l'indique l'opposition, dans le fragment CA 145v¹¹ entre les deux apostrophes «Il ne faut pas ô Defterdar, m'accuser de paresse, comme semble l'annoncer tes reproches», «Ne te fâche pas, ô Defterdar, que j'aie tardé à répondre à ta demande pressante», et les excuses invoquées se rapportent à la nécessaire lenteur d'un cheminement aboutissant à la connaissance des causes du phénomène terrible qui s'est produit. En tempérant la colère du prince par la phrase «je m'attacherai à décrire la vraie forme du mont Taurus, qui est à l'origine d'un prodige si étonnant et si désastreux» Léonard ne justifie pas seulement sa

lenteur proverbiale, il offre, du même coup, à son destinataire, la possibilité d'échapper à d'autres catastrophes naturelles engendrées dans la région.

Mettre en évidence l'impatience de Defterdar revient à insulter ce dernier puisque, ailleurs, Léonard affirme que l'impatience est «mère de la sottise»¹². A contrario, sa propre lenteur l'autorise à incarner un rôle prophétique. La démarcation vis à vis du pouvoir se repère également dans la différence que le peintre souligne entre deux types de hasards, la chance, l'«heureux sort»¹³ qui marque le destinataire de la lettre et le hasard mauvais qui frappe les victimes de la catastrophe et auxquelles se joint l'artiste. Quelle est alors l'expérience vécue (imaginativement ou réellement) par Léonard en Arménie? C'est l'expérience du pire, l'expérience limite, celle qui surpasse la mort même:

«Voici: les jours passés, j'ai connu tant d'ennuis, de peurs, de dangers, de maux, avec les malheureux habitants de ce pays, que nous avons été jaloux des morts. Certes, depuis que la séparation des éléments a brisé le chaos, je crois qu'ils n'ont jamais concentré leur force et leur rage pour faire aux hommes autant de mal que nous en avons vu et subi, de sorte que je ne peux imaginer quels malheurs pourraient encore s'ajouter à ceux-ci»¹⁴.

Au sein du plus épouvantable chaos, les hommes destitués de la parole («les quelques survivants sont dans un tel état d'abattement et de terreur que, tout hébétés, nous avons à peine le courage de nous adresser la parole les uns aux autres»), ramenés à l'état de bête («comme des troupeaux de chèvres»¹⁵) se réfugient dans «les ruines de quelques églises» et survivent par l'entraide que leur procurent ceux qui auparavant étaient leurs ennemis. Les ruines dues au déluge relèvent de l'innommable, il n'y a pas de langue ni de mots pour en exprimer l'horreur:

«Parmi les catastrophes irrémédiables et destructrices, les crues des fleuves impétueux doivent être placées en tête des dévastations affreuses et terribles. En quelle langue, avec quels mots exprimer ou décrire la ruine effroyable, les ravages innouis et sans merci, dus aux déluges des fleuves dévorateurs, que l'homme est impuissant à conjurer»¹⁶.

L'expérience du pire, la descente aux Enfers, est la condition nécessaire et absolue pour atteindre le niveau divin et prophétique de même que pour poser les fondements de la cité, de la société dans la quelle puisse primer la valeur de l'humanité dans l'humain. Le lieu catastrophique de l'Arménie, comme l'Enfer de Dante, est le passage obligé pour accéder à la lumière divine, ouvrir un espace en dehors de toute topographie, l'espace de l'immortalité spirituelle entendue comme puissance de mouvement, comme force, capable, comme celle d'Enée, de produire un lieu de pouvoir immortel car toujours renaissant, maintenu et transporté par la voix prophétique, telle celle de Pythagore dont Ovide et Léonard, qui l'a bien lu, prennent le relais¹⁷. Si Léonard choisit pour refuge de la catastrophe naturelle les «ruines des églises» en Arménie, c'est peut-être pour mettre en relief l'arche de l'architecture, le fondement de l'arche qui surgit par le travail de la dévoration du temps chronologique et météorologique. De même que l'ossature de la baleine devient en se fossilisant la base d'une montagne¹⁸, de même, les os de l'église, ses ruines, se transforment en armature d'une collectivité qui renaît par la solidarité face à la souffrance. En devenant l'arche, les ruines dévoilent le rôle d'arche¹⁹ de l'église. Vinci transporte et réinvente, sur le site de la basse Arménie, le Déluge que la divinité avait provoqué en ne laissant émerger que l'Ararat, point de chute et de repère. Le déplacement de l'Arménie trouve un écho dans le déplacement du déluge produit par l'artiste qui, par la puissance créatrice, tend à se rapprocher du Créateur. Dans

տեսած էր «Շիրակ»ի մէջ եւ շարունակէր (կապարը) կը պատկանէր ամսագրին՝ փակված հատուկութիւնը կը պահանջէր որ հրատարակութեան պատիւը պատկանէր «Շիրակ»ի, պայմանաւ որ հեղինակը համաձայն ըլլար: Այդ ուղղութեամբ բարեկամաբար դիմած էի Շահնուրին:

(6) Տառացիօրէն՝ «սեւ-աւֆեր»: Այդպէս կոչուեցան Ֆրանսայի նախկին գաղթական Սլոնիմի ֆրանսա փախած կամ տեղափոխուած տասնեակ հազարաւոր ֆրանսացիներ, երբ (մահմետական) Ալթերացիներ տիրացան իրենց անկախութեան՝ արիւնահեղ պայքարներէ ետք:

(7) Գր. Քեօսէեան, «Բաց նամակ Շահնուրին», («Զարթօն» օրաթերթ): «Նամակ»ը գրուած էր «Գրախոսականի փոխարէն», Շահնուրի ֆրանսաւերէն գործերուն մէկ հասկաբաղին հրատարակութեան առթիւ, եւ կը հրատարակէր «Նամակ»ի հեղինակը հայերէնով

գրելու, իր անփոխարինելի արժէքը եւ եզակիութիւնը գտնելով հայ գրականութեան մէջ, որքան ալ արժէքաւոր և գնահատուած ըլլային իր ֆրանսերէն գործերը: (Armen Lubin, «Feux contre Feux», 1968, Grasset, Paris).

(8) Organisation Radio-Télévision Française - Լիբանանի ռատիոկայանի ֆրանսական բաժնիէն, որ կը ձայնասփռէր ORTF-ի յայտագրները: Օր մը ինքնաշարժի մէջ անսպասելիօրէն լսած էի «Արմէն Լիւպէն»ի գրականութեան նուիրած մեկնաբանութիւն մը, հիմնովին զբաղակա: Եղելուքիւնը փոխանցած էի Շահնուրին:

(9) Լիբանանի Հ.Բ.Ը.Միութեան Դարուի Յակոբեան Ազգայնց երկրորդական վարժարան, որուն այդ շրջանի սընթրէնն էր բանաստեղծ Զարեհ Մելիքեան:

1700ème ANNIVERSAIRE :

pour un éveil renouvelé à l'arménité

Nous y sommes bientôt au 1700ème anniversaire ! Soit dix sept siècles que le peuple arménien s'est fait chrétien et qu'il défend vaillamment sa chrétienté. Avec pour fers de lance sa foi et son Eglise autocéphale dont l'affirmation, jointe celle-ci à la découverte de l'alphabet par un moine, s'est portée garante de la pérennité du Peuple. Et ce en dépit des occupations étrangères et hostiles qui se sont succédé. Cette Eglise unique au monde s'est portée garante de sa langue et de sa culture surtout. Cet héritage se perpétue aujourd'hui.

Qu'il soit né en Arménie actuelle, ou sur les terres de sa diaspora, l'Arménien avant tout appartient à son Eglise qu'il continue à faire vivre, forte d'une extraordinaire tradition demeurée intacte, et que rappelle parfois une pierre plus que millénaire. C'est dans cette pierre khatchkar, dans son Eglise que l'Arménien s'est réfugié, qu'il a écrit son histoire, qu'il s'est mis à identifier sa terre, son pays, sa culture, son rêve. Une culture de naissance sacrée, avec pour Pères St Grégoire l'Illuminateur, puis St Sahag et St Mesrob, pour l'invention et l'établissement de l'alphabet. Cet alphabet qui permettra désormais de remplacer par l'arménien les langues étrangères en usage dans l'administration et la liturgie.

Naissance d'une identité originale

Il vaut la peine de rappeler ici que cette affirmation de l'identité nationale culminera dans la bataille d'Avarair en 451, opposant la puissante armée perse aux troupes arméniennes conduites par Vartan Mamikonian, canonisé lui aussi. Les Arméniens seront battus mais leur héroïsme dissuadera les Perses d'imposer la religion mazdéenne. Or cette valeureuse bataille eut une influence capitale dans le cours de l'histoire des Arméniens. En effet, elle les empêcha de participer au Concile de Chalcedoine sous l'égide de Byzance, dont les décisions quant à la vraie nature du Christ ne seront pas reprises par nos Arméniens, ce qui les fera ranger désormais dans le camp des « non chalcedoniens ». Ainsi à Avarair, si les Arméniens se sont élevés contre le Paganisme, par leur non présence à Chalcedoine, ils affirmaient un peu plus leur identité originale au sein du monde, chrétien cette fois-ci. Ce qui leur assura d'indéniables atouts pour se démarquer définitivement des autres puissances qui les entouraient et les convoitaient.

D'ascendance sacrée donc, ce précieux héritage a investi tout naturellement son peuple d'une vocation particulière. Il allait lui permettre de devenir le **dépositaire d'une culture universelle**, et d'en devenir aussi un important agent. Que l'on se souvienne ici que la langue arménienne est la cinquième langue biblique, après l'hébreu, l'araméen, le grec et le latin devant le syriaque, et que la traduction arménienne de la Bible est aussi appelée par les exégètes la **Reine des Traductions** pour sa beauté et sa fidélité inégalée aux textes manuscrits les plus anciens de la Septante. Par ailleurs c'est à leur traduction précoce en arménien classique (krapar) que l'on doit d'avoir pu retrouver de nombreux manuscrits religieux, littéraires, scientifiques ou d'histoire, écrits à l'origine en grec et en syriaque. De l'avis des spécialistes, la connaissance de l'arménien classique est indispensable aux linguistes, archéologues, historiens, médecins etc. afin d'exploiter des manuscrits uniques au monde, et ce d'autant plus que le krapar est réputé pour être une langue particulièrement fidèle à l'original et dénué des remaniements

successifs qui souvent entachent les autres traductions.

La culture pour patrie

Aujourd'hui donc nous fêtons 1700 ans d'histoire chrétienne, mais avec à la clef un pays qui vient à peine de naître et déjà exsangue. Ses flux poignants et inextinguibles d'émigration sont venus grossir les communautés diasporiques, elles-mêmes souvent confrontées à de sérieux problèmes de gestion économique. Le pays nouvellement indépendant qui aurait pu servir de référence à la nation éparpillée par des siècles d'histoire, est en faillite. Mais pas la culture. A travers la diaspora, la Nation continue comme avant, œuvrant dans le respect et la mémoire de ses pères. Un peu comme si le peuple arménien était « condamné » à réélire inexorablement sa culture pour patrie, avec son Eglise pour guide et pour rempart. C'est peut-être aussi l'image que doit en retenir le petit Arménien au Moyen Orient qui durant ses études se partage entre l'école d'une part, et puis l'église située souvent juste à côté.

« Ձանաչի զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ գրանս հանհարոյ » traduisait Mesrob Machtots dans les Proverbes de la Bible (Connaître la sagesse et discipline, pénétrer les discours profonds, acquérir une instruction éclairée...). Dans le respect de cette profonde sagesse biblique, aujourd'hui plus que jamais, il appartient à la diaspora de perpétuer notre culture, d'éduquer surtout et préparer les jeunes générations d'Arméniens à assumer leurs responsabilités de demain. Qu'il s'agisse de la communauté elle-même ou encore du pays d'adoption au sein duquel l'école arménienne joue un rôle important d'intégration. Cette priorité, le Service des Communautés arméniennes (SCA) de la Fondation C. Gulbenkian en a fait sa priorité absolue, avec à la clef, l'appui à 150 écoles arméniennes réparties à travers le monde. Les trois pays Syrie, Liban et Turquie à eux seuls abritent les deux tiers (97) de ces écoles, regroupant une population d'environ 25.000 petits écoliers bénéficiaires.

Une action spéciale Fondation Gulbenkian

Cette activité essentielle pour la Fondation Gulbenkian passe bien-sûr par l'octroi de bourses scolaires. Mais pas seulement. L'appui logistique est capital pour permettre aux institutions de se fournir en équipements modernes appropriés, qu'il s'agisse de laboratoires scientifiques, technologiques, de langues ou encore informatiques. A ce propos —1700ème oblige!— est lancée actuellement une action spéciale Ordinateurs aux écoles arméniennes du Moyen Orient, action portant sur une distribution de quelque 500 appareils de haute technologie et qui devraient permettre aux institutions bénéficiaires de s'adapter et répondre rapidement aux nouveaux programmes et méthodologies qu'imposent les ministères nationaux d'éducation.

Toujours dans la ligne de l'équipement scolaire que soutient le SCA, le manque de manuels scolaires adaptés et modernes se fait de plus en plus sentir. Et la question n'est pas simple. Quand en plus des règles à suivre en matière de programmes nationaux, les écoles arméniennes doivent elles-mêmes observer certaines consignes de la part de l'entité religieuse dont elles dépendent, ou encore de la part du courant d'idée auquel elles obéissent, il est certain que l'uniformisation des manuels

Փ Ա Ր Ի Ջ 2001

Երկու շֆեղ աւագան Մ'իմ ոսկեգօծ վերանորոգ գարդարուն Մ'իւր հագած ժանգն ու երանգն անցած գացած դարերուն .

Յայտադրիրէն – նայեառներու գրկած մեծի ծածաններու բերանէն
Ջուրն հեւ ի հեւ կը հոսի
Ծագիկ ծագիկ կը ժայթֆի
Կը քափքփի կը կաքկքի բաժակաճու սահանքներու եզերքէն
Մէկը կարծես կարկաչանքով քախճալի
Մ'իւր գուարք գլգլանքով ցնճագին –
Բայց յայտնի չէ քէ ո՞ր մէկն է . . .

Ով որ մէկուն եւ կամ միւսին մտեանայ
Կը կարծէ քէ ա՛յդ մէկն է որ կը հեծկտայ՝ ողբագին
Եւ միւսն է որ հեռուէն
Կը քրքջայ ու կ'երգէ –
Թէպէտ ընդհուպ կը կորուին երկուքն ալ
Այդ ընդարձակ հրապարակի ժխորին մէջ մշտակայ
որ կը ծածկէ անխնայ
Յողքանակի ազազակն ալ՝ ինչպէս լացը անձկալի .

Առեղծուածն այս տարօրէն
Գուցէ միայն
Գարակուտակ իմաստութեամբ ծանրացած
Քարակոթողը կը գիտնայ՝ կանգնած անշեղ աներբ
Ուսմին պէս այն կշիռքին վիթխարի
Որուն երկու նժարներն են աւագանները հսկայ .

Ան կ'ունկնդրէ երկու կողմին
Ու կը կռէ մէկուն ծիծաղն ու միւսին
խորաքաֆուն տրամուքիւնը հաւասար
Եւ ոսկեփայլ սուր ծայրով
Կ'արձանանայ դարձանիւթի մերք մ'քազնող
ստեն ստեն արեւաշող փայլատակող աչքին դէմ
Որուն ձգած շուքը անյայտ քէ նիզակի պէս հաստատ
Կը սաւաննի ուղիղ գծով պողոտայէն մեծափստ
Կը հանդիպի յաւերժական կրակին
Պահ մ'անոր հետ կ'արձարծի
Ու շիկացած
Կ'անցնի կ'երթայ կամարէն :

ՋԱՐԵՆ ԽՐԱՆՈՒԵԼԻ

Տնտեսար 26, 2001

se référant à l'histoire et à la culture arméniennes peut poser problème. A l'heure actuelle, il n'existe malheureusement encore aucun consensus pour l'élaboration de livres arméniens d'histoire, de littérature ou de culture générale. Sans parler des différences linguistiques entre l'arménien parlé en Arménie et celui parlé en diaspora. Aussi la sortie d'un nouveau manuel pédagogique procède-t-il souvent d'un long parcours d'embûches auxquelles reste encore à associer sa diffusion. L'aide à la reconstruction figure aussi dans l'éventail des aides fournies par la Fondation. Les pays du Moyen Orient bien-sûr en sont les premiers bénéficiaires. Ce qui se comprend aisément quand on sait que ces pays sont les plus pauvres de la diaspora, qu'ils ont derrière eux un lourd héritage de dommage dus à la guerre, qu'ils abritent les plus gros contingents arméniens de la diaspora, et surtout qu'ils se montrent les plus dynamiques dans leurs efforts de maintien de la langue et de la culture arméniennes. Aussi pratiquement toutes les institutions éducatives arméniennes de Syrie, Liban et Turquie ont bénéficié des programmes de reconstruction de la Fondation Gulbenkian. Ce qui donne en chiffres, et pour ces trois dernières années seulement, plus de 3.682.000 USD à l'exclusion de toutes autres aides

réalisées dans d'autres pays de diaspora. Bien sûr les écoles arméniennes ne sont pas les seuls canaux de transmission de la culture arménienne qui soient accompagnées par le SCA. Celles-ci occupent à peu près la moitié de son budget. Evoquons rapidement ici son programme de Bourses universitaires, celui destiné aux étudiants séminaristes, son programme de bourses pédagogiques et de recherches scientifiques, son programme d'Editions et celui consacré à la Science. Autant d'aspects qui permettent de mesurer et d'apprécier de près la valeur, les réalités, et l'impact du monde arménien pour la pérennité de sa diaspora. Et par là même l'enjeu essentiel de la langue arménienne, incomparable véhicule du passé, transport indispensable pour l'épanouissement et la pérennité de la diaspora, aussi nécessaire que le sang l'est à la transmission de la vie. Alors à l'aube de ce 1700ème anniversaire, nous formulerons un ardent appel à toutes nos communautés, un appel en forme de vœu : Que vive l'arménité, que se transmette, s'enrichisse et se perpétue la langue arménienne !

ASTRIG TCHAMKERTEN
Lisbonne

CORRESPONDANCE

Lettres de Jacques Brenner à Armen Lubin

NDLR. — Le 19 février dernier, la presse annonçait la mort de l'écrivain et critique Jacques Brenner en son domicile parisien. Dans l'article que lui consacrait Patrick Kechichian dans «Le Monde» du 22 février, il rappelait entre autre «...Membre du jury du prix Renaudot depuis 1986, il avait commencé, au milieu des années 50, aux éditions de Minuit, puis avait travaillé chez Julliard avant de devenir, à partir de 1968, l'un des piliers de la maison Grasset Flâneur indiscret — ainsi titra-t-il une chronique parue chez Julliard en 1995 —, il a collaboré à de nombreux journaux comme critique littéraire (de Paris-Normandie à L'Observateur, du Figaro au Matin et au Quotidien de Paris). De 1955 à 1968, il anima une bonne revue littéraire, les Cahiers des saisons: il y a publié Armand Robin, ARMEN LUBIN, Jean-Paul de Dadelsen ou Henri Thomas...».

Effectivement, Jacques Brenner était un grand admirateur d'Armen Lubin qu'il considérait comme un des trois ou quatre grands poètes de son époque. Il en a témoigné dans ses ouvrages consacrés à la littérature française. Par là même, il fut un grand ami de Lubin, dont il publia le dernier recueil de poèmes choisis «Feux contre Feux» en 1968 chez Grasset. Une correspondance fournie témoigne de cette grande amitié. Dans les archives de Lubin, nous trouvons une soixantaine de lettres, dont nous en présentons quelques unes, ci-dessous.

20, rue St Eloi
Châlons/Marne

12 juin 1948

Cher Armen Lubin, nous avons longuement parlé de vous il n'y a pas quinze jours avec Bisiaux et Thomas (venu pour une semaine). Mais vous savez comme chacun vous admire et vous aime (ce qui est encore mieux) au 84. «Connaissez-vous Armen Lubin?» est une des premières questions que Marcel pose aux nouveaux venus et s'il arrive que la réponse soit négative, Marcel aussitôt lit un de vos poèmes. Il me semble que les trois qu'il a publiés sont encore ceux que je préfère, d'une grâce triste particulièrement subtile, car la consolation y semble jointe à la tristesse.

Une libération l'accompagne pour qu'on y songe comme celle de Thomas, votre poésie est en dehors de toute mode et d'une évidente nécessité. On vous aime tous les deux pour des raisons semblables: on sait que c'est votre voix que l'on entend dans vos vers.

Je vous envoie ci-joint un bien médiocre note de Paris-Normandie, n'y voyez qu'une «bonne intention».

Je mets par ailleurs à la poste un recueil de trois nouvelles «fantastiques» de Mérimée. Peut-être ne les avez-vous pas encore lues. Ne m'en remerciez pas de toute façon, il s'agit de livres que j'ai reçus deux fois en service de presse. (Non, je ne le trouve pas. Je vous l'enverrai plus tard).

Vous avez évidemment des nouvelles de Thomas par lui-même, mais Bisiaux n'écrit guère. Vous savez ses multiples occupations. Les vacances le laveront de sa fatigue.

J'ai été très heureux de votre lettre. Merci.

Bien à vous,

Jacques Brenner

grands changements dans l'organisation de 84. Je vous réécrirai à ce propos dès que les choses seront plus assurées.

Affectueusement à vous,
JacquesB.

Nouvelle adresse :
44, rue du Bac (6e)

**

REPUBLIQUE FRANÇAISE

MINISTÈRE DE L'ÉDUCATION
NATIONALE

Paris, le 21 janvier 1952

LE MINISTRE
RH/JC

Cher Monsieur,

J'ai bien reçu votre lettre par laquelle vous appelez mon attention sur le cas de l'écrivain ARMEN LUBIN, hospitalisé au Sanatorium de Haut-l'Évêque (Gironde), qui désirerait être titularisé français.

C'est très volontiers que j'interviens en faveur de cet écrivain.

Je vais faire mon possible pour qu'il obtienne une juste naturalisation. Dans ce sens j'ai écrit à mon collègue, M. le Ministre de la Santé Publique en lui recommandant, M. ARMEN LUBIN et en le priant de bien vouloir me tenir informé de la suite qui sera donnée à cette affaire.

Je ne manquerai pas de vous tenir au courant du résultat de mes démarches et vous prie de croire, cher Monsieur, à l'assurance de mes sentiments les meilleurs.

André MARIE

Monsieur Jacques BRENNER
7, rue Bernard-Palissy
PARIS 6e.

7, rue Bernard-Palissy

15 septembre 1955

Cher Armen, que vous êtes modeste! Ces nouveaux poèmes sont admirables, bien entendu. Ils sont d'ailleurs mieux encore. Vous avez inventé une poésie et de cette nouvelle poésie vous nous indiquez chaque fois de nouveaux aspects, de nouvelles possibilités de votre voix. La note tendre et déchirée est peut-être la plus déchirante.

Vous figurez désormais au comité de la revue qui s'appellera, désormais aussi, comme vous l'avez appelée le premier, c'est-à-dire

Cahiers des 84 Saisons

Ce titre est un peu farfelu, mais une revue de mode s'intitulait 4 Saisons et nous menaçait d'un procès.

Il est trop tôt encore pour savoir si la

revue durera: nous sommes, comme j'ai dû vous le dire, à peu près sûrs de publier 6 numéros.

L'accueil a été bon, mais je ne sais si je dois dire: «nous avons déjà» ou bien «nous avons seulement» 90 abonnés. A St Germain, la librairie La Hune a vendu 50 exemplaires. C'est en distribuant le 2 que nous apprendrons si d'autres libraires ont eu également beaucoup d'acheteurs.

Le n° 2 paraît la semaine prochaine (n° d'octobre).

Bien à vous,

JacquesB.

7, rue Bernard-Palissy

28 octobre 1955

Cher Armen,

Ces poèmes comptent décidément parmi vos plus beaux. C'est aussi l'avis de Dhôtel qui était là hier. Vous me dites que je peux en redemander: il va sans dire que j'en redemande. Le n° 4 prend forme dès maintenant. D'ailleurs dès que vous avez une copie de ce que vous écrivez, vous pouvez me l'envoyer.

Nous en sommes maintenant à 150 abonnés (en comptant Mlle Arpik Misakian qui nous a envoyé sa cotisation le lendemain même du jour où nous lui avons expédié la revue). Nous avons vendu environ 150 ex. du 1er et distribué 300 S.P. S'il est vrai que toute revue est lue par 4 personnes, cela nous ferait pour le 1er n° le chiffre impressionnant de 2400 lecteurs. Mais c'est à voir. Enfin, une telle revue, c'est-à-dire sans manifeste, revendication ni scandale, ne peut pas s'imposer brusquement (et j'ajoute: une revue sans publicité, sans diffusion par les messageries, etc.). On verra clair en octobre prochain. Pour l'instant, on m'assure que ça ne va pas si mal (par exemple Sainmont est étonné du nombre de nos abonnés. Les Cahiers du Collège ont eu des débuts plus difficiles).

Je ne vais plus guère à la NRF, préférant d'ailleurs rencontrer les directeurs en dehors de leur bureau. Larbaud, dans son Journal ((qu'on n'aurait pas dû publier tant il est médiocre), parle pourtant à merveille de ce bureau: «les propos sont d'une médiocrité lamentable, et on n'y rencontre guère, tenant séance et s'y attardant, que les plus médiocres. J. P. est obligé plus ou moins de vivre là-dedans et cela fait autour de lui une zone d'ennui, de mesquinerie, de platitude dont il doit se sentir, par moments, accablé, etc.» (p. 365). Ce n'est pas à Dominique Aury, mais à Mme Bour que vous auriez dû demander le Daumal et le Tardieu. Je passerai (mais pas avant mardi) à la NRF et parlerai à Mme Bour.

J'ai donné ma démission aux Ed. de M.: j'y perdais mon temps et m'y énervais. Mais je continue de loger rue Bernard-Palissy et la revue aussi. Le travail d'édition est devenu presque impossible pour qui aime la littérature: voir refuser des livres qu'on aime, entendre soutenir des livres qu'on n'aime pas (et être tenu responsable des décisions de la maison) non!

Affectueusement,

JacquesB.

Cher Armen,

24 mars 1956

La retraite sans musique est un chef-d'œuvre du roman national. C'est ce qu'on lit dans l'Encyclopédie de la Pleiade que j'ai feuilletée chez Kern et qui ne donne pas de détails. J'ai demandé à K. de vous taper le paragraphe où il est question de vous. Il vous l'enverra.

**

Le n° 5 des Saisons paraîtra début avril. On essayera de faire paraître le n° 6 début mai. C'est finalement dans ce n° 6 que nous donnerons l'article de Jaccottet. Nous le ferons suivre: 1° des poèmes prévus d'abord pour le 5, 2° des poèmes dont vous me parliez dans une

précédente lettre et qu'il me faudrait pour les premiers jours d'avril. Ce fera un ensemble Lubin d'une douzaine de pages.

En recevant le n° 5 vous comprendrez les raisons qui nous ont amenés à adopter cette disposition: j'avais prévu quelques pages sur Schlumberger et ces pages sont devenues un petit ensemble avec Martin du Gard, Mauriac et même Gide dont Jean Lambert m'a donné le texte d'une préface à Saint-Saturnin écrite pour une traduction en allemand.

*

**

Les Saisons ont donné une soirée au Havre mercredi. Dhôtel a fait une causerie sur la poésie, en particulier sur vous et Thomas. On a lu des poèmes qui ont été fort bien accueillis. Participaient à la soirée Curtis, Obaldia, Darnal, Breilman.

Je vous serre les mains,

JacquesB.

Cahiers des SAISONS
7, rue Barnard-Palissy
Paris 6^e

12 juin 1955

Cher Armen,

je me suis cassé l'humérus du bras gauche voici trois semaines à Turin et je sors de l'hôpital de la Croix-Rouge où j'ai passé une quinzaine de jours peu drôles. J'ai naturellement beaucoup pensé à vous et je pense avoir un peu progressé dans la compréhension de vos œuvres... On m'a placé le bras sur un pouliquen qui est une espèce d'accordéon fixé au corps par une demi-armure maintenue par des sangles. Je me sens assez albatros avec cette aile de géant qui gêne beaucoup mes mouvements. Du coup, la revue paraît en retard: on croyait le papier envoyé et l'éditeur attendait. Je vous joins, pour vous faire patienter, le petit texte de Supervielle qui précède l'étude de Jaccottet sur vous.

Je n'ai pas dû vous écrire encore que j'avais fait la connaissance de Louise Servicen et de sa mère: ce sont deux personnes d'une gentillesse exquise et d'une bien jolie culture. Oui, deux femmes tout à fait exceptionnelles. Elles s'étonnaient de n'avoir plus reçu de signe de vie de vous. A ce moment moi-même je n'avais plus de nouvelles. votre lettre adressée chez Fasquelle ayant été renvoyée chez Horay qui me retenait mon courrier. Je n'ai eu cette lettre qu'il y a trois jours.

Les histoires de la revue seraient très longues à vous raconter et, comme je suis tant déséquilibré par mon «pouliquen» cela me fatigue d'écrire: les Saisons continueront de paraître rue Bernard-Palissy, mais avec une co-direction Solange Fasquelle et moi et une subvention Fasquelle.

Je vous serre les mains,

JacquesB.

*

**

ARMEN LUBIN

«Les mots, c'est rien, nous dit Armen Lubin, ça marche devant, une forêt vient derrière». Les voyages réels, ce n'est rien non plus comparés aux découvertes d'un poète immobilisé dans un lit de sana mais qui a su tout de même mettre à la voile et, avec des draps de fortune, gagner la large.

Nous sommes ici au pays de la sainte patience. Rien de commun avec «la patience dans l'azur» de Valéry. Ici l'azur est noir et la patience douloureusement souterraine. Elle n'en mène pas moins à la victoire, mais sur le plus dur des champs de bataille, celui de l'immobilité forcée.

Et pourtant, Lubin ne connaît que les tristesses courageuses, celles qui sont comme un impatient ruisseau des montagnes toujours en mouvement et demandent, exigent la révélation, la mise au point du livre.

Non, il n'est pas perdu d'avance celui

Gustave Meyrier, Les massacres de Diarbekir correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896

présentée et annotée
par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier

éditions L'inventaire, coll. «valise diplomatique», 2000

Claire Mouradian (historienne, CNRS) et Michel Durand-Meyrier, avocat et arrière-petit-fils de Gustave Meyrier présentent et annotent avec rigueur un ouvrage réunissant les dépêches et télégrammes que ce dernier a envoyés alors qu'il était Vice-consul de France à Diarbekir d'octobre 1894 à juillet 1896. A ces textes, s'ajoutent des rapports, des réponses de l'Ambassadeur Paul Cambon et, en annexe, une lettre de celui-ci à sa mère ainsi que des extraits de documents relatifs au massacre de Diarbekir et au rôle de Gustave Meyrier. Le lecteur se trouve confronté au témoignage direct d'événements qui deviennent, au fil du temps, des faits historiques, des preuves. Le style télégraphique, le mot même de «dépêche», renvoient à une temporalité de l'urgence, ils indiquent des décalages temporels, une inadéquation qui ne cesse de se renforcer, comme une question de vie. Il incombe au diplomate non tant de décrire que d'écrire ce qu'il entend

et ce qu'il voit, car toute description, en devenant trop longue, aggraverait l'horreur en train de se produire. Comment parvenir à ce que le temps narratif de l'écriture, de la phrase, atteigne l'efficacité d'une parole immédiate qui ne soit pas la simple reproduction de ce qui est vu et entendu mais contienne en outre la puissance de faire entrevoir l'avenir ? Et, parallèlement, comment faire pour combler l'immense parenthèse temporelle qui s'installe entre la dénonciation des atrocités, la demande d'aide d'urgence et l'arrivée des secours sur place ? Les télégrammes et dépêches, souvent chiffrés, adressés à l'Ambassadeur, Paul Cambon, donnent à voir, par le rythme même de l'écriture, l'horreur en train de se perpétuer et le chaos spatio-temporel. Gustave Meyrier n'est pas un rapporteur mais un témoin des massacres des Arméniens à Diarbekir et sa compétence de diplomate lui permet de comprendre et de dénoncer l'envergure de ce qui est en

train de se produire sous ses yeux. Il constate l'irruption de la violence dans les masses musulmanes entraînées par leurs chefs et cautionnées par les dignitaires avec l'appui du Gouvernement. Ce n'est pas seulement l'événement horrible en train de se produire devant lui que voit Meyrier mais encore et surtout une vue d'ensemble, l'arrière-plan de cette scène sur laquelle il se trouve. Ce qu'il voit, c'est la volonté du Gouvernement d'exterminer les Arméniens et, si possible, ensuite, l'ensemble des Chrétiens. Ce qu'il voit, avec Paul Cambon et Hallward, le vice-consul britannique, c'est la continuité de ce projet d'extermination chez les Jeunes Turcs.

L'intérêt de la publication de ces textes s'avère indéniable en ce qu'ils nous situent au plus près de la parole vivante. Ils tiennent l'avantage de la clarté et de la concision. Ils disent des faits et l'interprétation s'en trouve réduite au minimum. Parmi ces faits, Gustave Meyrier relève le caractère systématique et ordonné des massacres, la participation des notables et de la po-

vagissements d'une nouvelle créature, les cris d'un nouveau-né. (...) Il semble y avoir un besoin tout particulier de cette sorte de bruit au commencement des événements, alors que l'on n'est pas encore beaucoup trop à être rassemblés et qu'il ne s'est pas passé grand-chose, voire même rien du tout. Le bruit promet renfort que l'on espère, et c'est un augure favorable pour les actes qui se préparent. D'autre part, le feu qui attire et rassemble par sa visibilité et sa puissance destructrice: «la masse qui met le feu se croit invincible». Le premier épisode des massacres de Diarbekir suit immédiatement l'incendie provoqué au marché afin, sans doute, de brûler les marchandises des Chrétiens mais, plus encore, peut-être, de donner un signal excitant et jouissif, le signal d'une transe collective dans une décharge de haine comme manifestation réelle du retour au pouvoir du plus fort, à la loi du plus fort qui anéantit et surpasse le droit, transformant les lois en simulacre du droit destiné à leurrer les Occidentaux. A cet égard, un passage de la lettre de Paul Cambon à sa mère reste éclairant :

«Leur administration, leurs prétendues institutions européennes ne sont qu'apparence (...) Le jour où la crainte de l'Europe ne retiendra plus le Turc, la population chrétienne risquerait d'être réduite à l'esclavage. C'est ce que ne soupçonnent pas les utopistes qui croient à la régénération de la Turquie, les touristes qui sont bien reçus par le Sultan et les gogos de Paris ou des capitales européennes qui fraient dans les cercles avec d'aimables secrétaires d'Ambassade ottomans habillés à la dernière mode et abonnés de l'Opéra. Lundi dans la journée, ces jolis messieurs du ministère des Affaires étrangères ont écrasé eux-mêmes à coups de talon un Arménien expirant, qui, après la manifestation avait été jeté dans la cour du ministère. Imagines-tu nos jeunes gens du Quai d'Orsay piétinant par plaisir un blessé après une émeute ? (...) De toutes les erreurs de Napoléon III, la moindre n'a pas été de laisser galvauder la situation après la guerre de Crimée et d'admettre la Turquie dans le concert européen.» (10 octobre 1895, pp. 237-238).

On ne peut soupçonner Paul Cambon d'arménophilie dès lors que, dans la même lettre et à deux reprises, il décrit les Arméniens comme étant d'ordinaire «si plats et si poltrons» (p. 236). Nous relèverons, dans ces télégrammes et dépêches, l'attention extrême que porte Gustave Meyrier au problème des femmes, de leur rapt. Il y voit le noyau dur de la question des Chrétiens d'Orient. C'est par le rapt des femmes islamisées de force que le musulman a trouvé le plus puissant moyen d'éteindre le christianisme dans les villages (p. 172) ce qui revient, a contrario, à reconnaître la transmission de la culture par la mère. Il nous semble que l'attention de Gustave Meyrier à la question des femmes arméniennes, pour lesquelles il lutte afin de les rendre aux familles, reste indissociable de l'action de sa propre femme dont le rôle se révèle en filigrane dans les textes. Le seul fait clairement évoqué la concernant, celui de la caravane qui lui permet de partir de Diarbekir avec ses enfants pour rejoindre Alexandrette sous escorte, nous montre une personnalité extraordinaire qui a compris tout ce qu'on pouvait tirer réellement du pouvoir symbolique et qui a exercé un talent de stratège en avançant son nourison comme une pièce sur l'échiquier sauvant ainsi du massacre plusieurs centaines d'Arméniens (pp. 192-193). C'est là que nous regrettons de ne pas avoir un récit même de cette femme, de devoir toujours passer par des rapports d'hommes pour entendre sa voix à elle qui, pourtant, a peut-être, elle aussi, écrit des lettres ou tenu un journal. Mais il est vrai, comme le disait Rousseau, qu'il y a toujours ceux qui cherchent à bien dire pendant que d'autres font.

par
Chaké MATOSSIAN
Docteur en philosophie et théorie
de la communication

lice au meurtre et au pillage, de manière indirecte, par l'impunité des criminels ou de façon directe, en gardant les objets de valeurs volés aux Arméniens. C'est l'ordonnance du chaos dans lequel les Kurdes détiennent un rôle prédominant, leur violence atteignant un tel degré de transe et de délire qu'il arrive aux Turcs de leur interdire l'accès de la ville pour ne pas être tués eux-mêmes dans l'«élan» de cette jouissance exterminatrice :

«Ce jour-là, au lever du soleil, le carnage a commencé et a duré jusqu'au dimanche soir. Ils s'étaient divisés par bandes et procédaient systématiquement maison par maison, en ayant bien soin de ne pas toucher à celles des musulmans. On défonçait la porte, on pillait tout et, si les habitants s'y trouvaient, on les égorgait. On a tué tout ce qui se présentait sous la main, hommes, femmes et enfants; les filles étaient enlevées. Presque tous les musulmans de la ville, les soldats, les zaptiés et les Kurdes du pays ont pris part à cette horrible boucherie. Les murs du Consulat étaient criblés de balles et deux cadavres étaient étendus presque sous nos fenêtres sur des terrasses voisines. Les Kurdes des tribus ne sont pas entrés; on savait fort bien que ces hordes de sauvages ne font pas de distinction entre les religions et que, si on déchainait leurs instincts de pillage et de meurtre, toute la ville, les musulmans comme les chrétiens, y aurait passé.» (Rapport du 18 décembre 1895, p. 131).

Les télégrammes et les rapports montrent comment la tyrannie s'installe et recourt aux moyens qui sont et seront toujours privilégiés par tout régime fanatique: suppression de la liberté de presse, interdiction de l'accès à la presse étrangère, rapt des femmes, utilisation du temps «symbolique», c'est-à-dire des jours de fêtes religieuses pour exciter la foule au massacre transformé, par la connotation de la temporalité religieuse, en rituel cathartique (les femmes et les hommes sont parfois menés à l'abattoir et dépecés comme un mouton). Dans le même temps, il appert, à la lecture des rapports et télégrammes, que les chefs des masses massacrantes connaissent parfaitement les stimuli qui déclenchent la violence de la masse, l'agrégation ou la massification de la masse. D'une part, le bruit, à propos duquel Elias Canetti écrivait : «il est sûrement vrai que le vacarme de la destruction, les bris de vaisselle, le fracas des vitres contribuent pour une bonne part à la joie qu'on y prend: ce sont les puissants

qui a dit : «En cherchant bien, je ne trouve rien. Et si je cherchais mal...». Ce n'est là qu'une peur passagère. Il sait bien qu'une seule chose compte pour lui, brûler. Son feu vital s'alimente à son feu de poète ou plutôt, ils s'attisent l'un l'autre, ils s'exaltent et ne font qu'un au cruel mais salubre paradis d'une souffrance maîtrisée par le chant des profondeurs.

JULES SUPERVIELLE
avril 56.

Cahiers des
SAISONS
7, rue Barnard-Palissy
Paris VIe

15 juin 1956

Cher Armen,

ce petit mot pour vous rassurer : **Aventure en mai** a été retirée du n° Mais c'est le premier texte des **Chevaux de renfort** qui a été imprimé. De toute façon, ce poème est un de vos plus beaux et bien fait pour illustrer le propos de Supervielle.

Les poèmes de vous au n° 6 sont dans l'ordre: **D'un clou, Le visage des mourants, Chevaux de renfort, L'amande, Cumulus, Jeunesse maltraitée**. Je crois que ça forme un très remarquable ensemble.

J'avais signalé à Supervielle que nous ouvrons le n° 6 sur une étude de Jaccotet sur vous suivie de poèmes. Aussitôt il s'est déclaré heureux d'écrire quelques lignes de présentation.

23 juin

Enfin vous allez recevoir le n° en même temps que ce mot.

Je vous réécrirai bientôt.

JB.

13 octobre 1956

Cher Armen,

J'ai vu Dhôtel hier mais il n'avait que peu de précisions à me donner sur les interventions dont on vous menace. Comme je comprends vos inquiétudes. Moi qui recule devant le moment de re-

tourner à l'hôpital me faire enlever mon clou. Un de mes amis qui m'avait conduit à Bordeaux devait y retourner et je comptais l'accompagner. J'en avais parlé à Madeleine Follain mais ce petit voyage est reporté à je ne sais quand. J'en suis au 2e jeu d'épreuves pour le n° 8. J'envoie vos poèmes à l'imprimeur, mais afin que vous puissiez corriger vos épreuves et que l'on tienne compte de vos corrections, ils ne paraîtront qu'au n° 9. D'ailleurs tous les textes d'un n° doivent être réunis plus d'un mois avant la parution d'un n°.

Ces quatre poèmes sont absolument admirables. Je reconnais l'exceptionnelle beauté de vos poèmes à ceci qu'ils donnent à chaque nouvelle lecture le même choc de révélation.

Je pense bien à vous,

JacquesB.

23 mai 1957

Cher Armen,

Hirsch me dit qu'il vous a écrit aussitôt après ma visite, l'autre jour, et que les exemplaires du **Hautes Terrasses** sont partis.

D'autre part Paulhan à qui je racontai que vous n'avez jamais reçu un sou de Gallimard m'a promis de faire quelque chose.

Quel beau recueil. Vous ne parlez pas sérieusement quand vous en parlez maintenant. Je crois même que c'est votre plus beau recueil. J'ai noté les changements que vous avez faits depuis la publication en revues. Mes préférences vont à Pays lointain, Amour de Paris, Le visage des mourants et j'aime tout particulièrement Les chevaux de renfort. Mais j'aime tout le livre et mes préférences changeront comme elles ont déjà changé. Partout d'ailleurs c'est votre voix inimitable.

Avez-vous appris le suicide de notre ami André Frédérique? Suicide au gaz. J'ignore les détails. Ce roi du calembour était très réservé sur les problèmes personnels. Je crois qu'il s'ennuyait férocement. Son humour détruisait jusqu'au langage grâce auquel il semblait se maintenir.

Bien à vous,

JacquesB.

L'ATLAS HISTORIQUE DE L'ARMÉNIE

Proche-Orient et Sud-Caucase
du VIIIe siècle av. J.-C. au XXIe siècle

de **CLAUDE MUTAFIAN**
et **ERIC VAN LAUWE**

par Raymond H. KEVORKIAN

Ce volume n'est pas né d'une inspiration soudaine des auteurs. Il est le fruit d'une longue coopération, balisée par la cartographie. de nombre d'ouvrages concernant l'Arménie et sa civilisation parus ces dix dernières années. Claude Mutafian avait déjà révélé son goût pour la géographie physique et humaine en illustrant son ouvrage sur la Cilicie au carrefour des empires (Belles Lettres, 1988) de plusieurs cartes de la région. Encouragé par Jean Khatchikian, cartographe distingué trop vite disparu, il s'était imposé un long travail manuel de confection de celles-ci sur les grandes tables lumineuses de la rue Papillon. C'est sur le même site convivial qu'il nous fut donné de rencontrer Eric Van Lauwe, virtuose de la souris devant l'Eternel, ne transigeant jamais sur la précision, toujours disposé à dépanner les néophytes désireux d'illustrer leurs études par une cartographie moderne. Après avoir coopéré dans plusieurs volumes, il était naturel que les deux complices envisagent de publier un travail commun.

Cet **Atlas historique de l'Arménie** est le fruit d'un travail d'équipe : à Claude Mutafian le soin de la recherche, des textes et des tracés, à Eric van Lauwe la tâche de transcrire de manière intelligible une masse de données considérables. Au final, nous avons à disposition un volume comprenant pas moins de quarante cartes, chacune accompagnée d'un texte de synthèse, et une vingtaine de reproductions de cartes historiques parmi les plus célèbres, pour la plupart manuscrites.

Le tour de force réalisé par les auteurs de l'Atlas réside dans la longue durée : dresser des cartes aussi détaillées sur une période aussi longue, de près de 3 000 ans, nécessite en effet de compiler des sources très variées, appartenant chacune à des champs d'études très différents. Examiner les sources assyro-babyloniennes ou achéménides pour dresser une carte du VIIIe siècle av. J.-C., puis passer à la cartographie très complexe de l'an mil, nécessitant le dépouillement de textes géographiques ou historiques arméniens, persans, arabes ou byzantins, pour finir par passer en revue les traités internationaux et autres documents précisant les contours modernes des pays du Proche-Orient est une tâche qui exige une culture plus que solide et multiforme, et une capacité de travail exceptionnelle.

Mais tout cela n'aurait pas suffi à rendre l'ensemble pédagogique et intelligible, si les auteurs n'avaient pris soin de toujours situer l'Arménie dans son contexte régional, dont elle était évidemment largement tributaire. On ne peut ainsi saisir la situation de l'Arménie médiévale sans montrer son imbrication avec les émirats musulmans régionaux.

Le principe adopté dans le volume de présenter une carte par siècle nous

paraît tout aussi pertinent, d'autant que chacune est dressée à une date précise, comme une image figée de la situation géopolitique de l'Arménie à un moment donné. La vingtaine de documents historiques présentée dans la deuxième partie de l'Atlas porte enfin un regard extérieur sur l'Arménie qui reprend souvent les symboles se rattachant à son histoire, comme l'arche de Noé ou le mont biblique d'Ararat. Le lecteur appréciera ces pièces uniques conservées au quatre coins de l'Europe qu'on ne sort de leurs écrans que pour de brèves et rares apparitions dans des expositions internationales.

Notons enfin que toutes les cartes et les textes les illustrant sont accompagnés de la mention des sources utilisées et donc de la justification des tracés présentés, dont l'avant-propos des auteurs précise qu'«on ne peut prétendre [pour les périodes anciennes] tracer des frontières avec exactitude, et il est absurde de dessiner des lignes de séparation aussi sophistiquées que les frontières actuelles».

Plus généralement, un ouvrage de ce genre permet d'embrasser chaque période de l'histoire de l'Arménie en un coup d'œil. Ceux qui se plaignent, à juste titre, de la complexité de cette histoire, pourront en tout cas l'appréhender ici avec un outil de travail intelligent, dont les jeux de couleurs permettent une compréhension rapide. Universitaires de nombreuses disciplines, honnêtes hommes amateurs d'histoire ou de géopolitique, enseignants du primaire ou secondaire, chacun trouvera dans ce volume les informations nécessaires à ses besoins. Les écoles arméniennes de France et de Navarre seront plus particulièrement reconnaissantes à nos deux auteurs de mettre à leur disposition un **Atlas** de cette qualité, à la cartographie exemplaire. Fidèle à ses objectifs pédagogiques, la Fondation Calouste Gulbenkian de Lisbonne a apporté sa contribution à sa publication et les Editions Autrement leur savoir-faire dans la présentation et la mise au point impeccable des textes.

La belle et dense préface d'Alain Ducellier, professeur à l'Université de Toulouse-Le Mirail, dégage quelques grands traits de l'histoire de l'Arménie qui, souligne-t-il, a fait preuve «d'une continuité territoriale dont on trouverait peu d'exemples dans le monde actuel». Belle formulation pour rappeler une longévité historique certes prestigieuse, mais imposant aussi à ses héritiers des obligations dans le monde contemporain.

Volume de 144 pp, en coul., publié par les Editions Autrement (Collection Atlas/Mémoires). 169 F. Disponibles dans toutes les bonnes librairies et notamment à la Librairie orientale Samuelian, 51, rue Monsieur-le-Prince, 75006 Paris.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԵՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ ՈՒ ԳԵՊՈՒՄՆԵՐ (*)

Գրեց՝ ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱԿԵԱՆ

1958 Փետրուարին էր որ ճանչցայ Դանիել Վարուժանի կինը՝ Արաքսին, որ վերամուսնացած էր ժիրայր Արիկեանի հետ եւ հաստատուած Մարոք:

Եկած էր Պելժիա, ամուսնոյն հետ, ներկայ ըլլալու համար Վարուժանի յիշատակին յուշատախտակի մը զետեղման կանտի համալսարանը, ուր ուսանած էր բանաստեղծը: Հոնկէ է որ, 1908-ին, ընկած մը «Արեան Յաղթանակ», զըկած էր Շաւարշին, Պոլիս, եւ Շաւարշ զայն հրատարակած էր «Ազգակ Շարաթօրեակ»ի մէջ:

Արարողութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Փետրուար 9-ին, տպաւորիչ էր եւ ունէր ակադեմական մակարդակ: Արարողագրուէր որ պիտի զանգուրթն սիրուած եւ նուիրեալ դէմք մը՝ Էտուար Խմիրճեան, որ իր մահկանացուն կնքեց վերջնաւ: Իրմով անհետացաւ պիտի զանգուրթն գործին դէմքերէն մէկը:

Քաղաքներ կան, որոնք դիմադրի կը փոխեն նաեւ իրենց մեռելներով: Երբ, այցելութիւններ կը կատարենք աւելի բարեկամներ տեսնելու քան զրօսաշրջութիւն ընելու համար, քաղաքը, յանկարծ, թան մը կը կորսնցնէ մեր բարեկամներուն հետ:

Այդպէս է, այսօր, Ինծի համար Պրիւսէլը, ուր ոտք կը կոխէի առաջին անգամ 1947-ին եւ զիս կը հիւրընկալէր Հուրի Իփէջեան: Ապա, յաճախակի այցելութիւններու երկայնքին, ծանօթացած էի գաղութը կազմող դէմքերու, Փարիզեան ջոյրեր եւ եղբայրներ, Պաշիկ եւ Անահիտ Կարապետեան, Ժախեաններ, Խմիրճեան ընտանիքը եւ այլքան ուրիշներ:

1958-ին, դեռ կային անոնցմէ շատեր եւ կանտի հաւաքոյթը վկան էր այդ բարդաւաճ, կոկիկ եւ այնքան համակրելի գաղութին:

Կանտի հանդիսութեանէն ետք, Պրիւսէլի մէջ, կարճակերպուած էր երեկոյթ մը, որու ընթացքին շատեր խօսք առին: Բայց, իմ մտքիս մէջ դրոշմուած կը մընայ Արաքսի Վարուժանի երոյթը: Ան կը խօսէր մեզի Վարուժանի մասին, կը պատմէր անոր վերջին օրերը, ցնցիչ յայտնութիւն մըն ալ ընելով:

Այդու 24-ի նախորդող Երեքշաբթին էր, իրիկունսն դէմ, անահիկալ այցելու մը ներկայացած էր — Յ. Պ. — եւ ուզած էր անպայման Վարուժանը տեսնել: Տրեմիկ Արաքսի առարկած էր որ Վարուժան կը լուսացուի եւ ճամբու դրած մարդու, բայց, անախորժ տպաւորութիւն մը կրած էր եւ չէր վարաներ մատուցելու նպատակ մը տեսնելու այդ քայլին մէջ, երբ, հազիւ չորս օր յետոյ, կու գային ձերբակալել Վարուժանը: Մնացեալը՝ ծանօթ է:

Հանդիսութիւններու աւարտին, Արիկեանի մօտ Փարիզէն կ'անցնէր, դէպի Գալպոլանք վերադարձի ճամբուն վրայ: Յաճախ խորագրաւոր կը հանդիպէին — այն ատեն 32, rue de Trévis — ու միշտ զարմացած էի նկատելով որ ամէն անգամ, երբ անծանօթի մը հանդիպէր, ժիրայր Արիկեան շատ խելայտուակ եւ ինքնատիպ ձեւ մը ունէր ինքզինք ներկա-

յացնելու: Զեռքը կ'երկարէր ու հանդիսաւոր ռճով մը կ'ըսէր. — «Դանիել Վարուժանի կնոջը ամուսինը»: Հաւանաբար, հոգ գտած էր իր դիւանուր, եթէ ոչ միակ հանգամանքը:

Նոյն օրերուն էր, 1958 Փետրուար, երբ Արաքսին առանձին եկած էր խմբագրատուն ու յանկարծ ներս կը մտնէր Սիմոն Զաւարեանի այրին՝ Ազնիւրը, մէջքի, նախական, բայց շատ համով կին մը, որ ամբողջ կեանքին երկայնքին պաշտամունք մը պահած էր իր ամուսնոյն յիշատակին հանդէպ: Գիտակցութիւնն ունէր, որ անարժանաբար արժանացած էր բացարձիկ դէմքի մը կ'ընէր եղած ըլլալու:

Արաքսին հետ հին ծանօթներ էին, Պոլսէն ու համով-հոտով յիշատակներու ոգեկոչումէն ետք, Արաքսի, յանկարծ, Ազնիւրին դառնալով ըսաւ. — «Ազնիւր, դուն ալ երիտասարդ էիր երբ Սիմոնը մեռաւ, ինչու չ'ուշադրուեցայք»: Ու Ազնիւր Զաւարեան, չ'ուշադրուեցայք նայելով Արաքսիին, պատասխանեց՝ «Զիչն վերջ, Արաքսի, էչ չեմ նստիր»: Արաքսի ճեկ-ճեկով կտրած էր:

Ազնիւր Զաւարեան նկարագրի տէր, քանակի պէս ուղիղ կին մըն էր: Ըլլալով հանդերձ Հ.Յ.Գ. — եւսն հիմնադրել մը իսկ այրին, միշտ մերժած էր դրամ ստանալ վեթերաններու Փոստէն (այդ շրջանին ամասական տասը հազար ֆրանք կը տրուէր դաշնակցական պարագլուխներու այրիներուն) ու նախընտրած էր ապրուստը ճարել սպասուհիութիւն ընելով ձկնկիթի Պետրոսեան եղբայրներէն երէցին՝ Մուշեղի մօտ: Ամէն Յունիս 14-ի, պետական հաստատութեանց մուտքը ձրի ըլլալով, վաղ առաւօտէն, պոչ կը բռնէր Օփերա երթալու համար: Պահած էր խորհրդային հպատակութիւնը այն յոյսով որ, օր մը, դաւազու վիզէն զինք իր մօտ կը տանէր, Մոսկուա: Բայց դժուար օրեր էին եւ վիզէն կ'առարկէր որ տունը փոքր էր, յաւելեալ սենեակ չկար, երբ կարենար անպայման մայրը կը տանէր: Ու օր մը, տարաւ: Ի՞նչ պատահած էր:

Հեռուոր Գալիֆորնիոյ մէկ անկիւնը, հեռուոր ազգական մը, ամուրի մը չեցի մը մեռած էր, որու միակ ժառանգորդն էր Ազնիւր Զաւարեան: Կոկիկ դուժար մը ձգած էր, որու հազարումէկ դժուարութիւններով տէր դարձաւ, խորհրդային հպատակ Ազնիւր Զաւարեան: Երկարատեւ ձեւակերպութիւններէ ետք միայն, Ազնիւր կըրցաւ ձեռք ձգել որոշ գումար մը: Ու այն ատեն, բաւական տեղի բան մըն ալ պատահեցաւ: Փարիզ ժամանեց Հ.Յ.Գ. Բիւրոյի անգամ՝ Գարիէլ Լազեան, Թելադերու համար Ազնիւրին որ յանձնէ այդ գումարը, որու փոխարէն յիշանաւ ամուսնան մը կը տրուի իրեն: Պատճառաբանութիւնն այն էր որ Ազնիւր տարիք առած էր, վտանգաւոր էր այդքան գումար ունենալ: Պարզ է, Զաւարեանի այրին կտրուկ մերժեց, վերաւորական խօսքեր ալ կ'ըսելով:

Ինք, ի՞նչ ըրաւ այդ գումարով: Նախ եւ մանաւանդ, օրնութեան փութաց այն հաստատութիւններուն, Յունաստան եւ

կանություն, որքան, բանը, Մեծություն... կամ Համաստեղեան դեղագործ... Պրլտեանի Պրլտեանի Պրլտեանի...

մասնակի («Նշանած», օրինակ) գիրքի... Գրություն է մանրամասնել «Նշան» բառի... Պրլտեանի գրությունները...

«Անցուկ» մտցույցի Փախսած» մեկն ձուլ»:

Գիրքը մերժումն է անցյալի մոռացություն: Չբնորոշումը այդ մեծ ձուլի... Պրլտեանի Պրլտեանի Պրլտեանի...

Նոյնը, գրքին առաջին պարբերությունը... կը վերջանայ սա տողերով, «...ձայն [որ]...

Կ'արթե՛ ընդզձե՛լ «ձայն, պատկեր, նրան»... կը վերջանայ սա տողերով, «...ձայն [որ]...

Ուրեմն Նշան գրքին «պարունակություն»... (ա) յիշողության միջոցառումները...

ցող դրո՛վեանական ոճի մը, որ ոչինչ կը... Պրլտեանի Պրլտեանի Պրլտեանի...

Արդ, «վառնք» մը կայ հոս: Սանդա... Պրլտեանի Պրլտեանի Պրլտեանի...

Պրլտեանի այդ յանդիմանությունը նը... կատի ունենալով, Նշանի հեղինակին...

Ըսի որ բարդատունեան այս եզրը դա... տապարտուած է ձախողություն: Ի վեր...

Այս հաստատումներին անդին, շատ... անցուկի թանկացումը: Ըսի, որ Պրլտեանի...

Այս Նշանով յաղթական է Պրլտեան: Նշանը... Պրլտեանի Պրլտեանի Պրլտեանի...

վերափոխել իրականությունը, կը լրացնէ... Պրլտեանի Պրլտեանի Պրլտեանի...

Նախ արեւմտեան մշակույթի, ապա... հայկական մշակույթի, վերջնական մը...

Վասն այդորիկ տացն ձեզ Տեր ինքնին... ահա կոյս յգացի եւ ծնանցի որդի

Վեց դար ետք, մարդացող Աստուծոյ... ինքզինք կը ներկայացնէ իբր Հին կա...

Գրքին առաջին ու վերջին բառերը... նոյն են, «տառակունք»: Այդ, Նշանն...

Autour du dernier livre
d'YVES TERNON

(Suite de la première page)

ces mouvements visent dans un premier temps à dissocier les futures victimes du reste de la société, à les présenter comme des parasites qui endommagent le corps social, mettent en péril la survie de la nation. Ce sont des «étrangers» dans des pays dont ils sont citoyens. Ils ne peuvent donc être traités comme les «autres», comme ceux qui portent les attributs du pouvoir et sont les garants de leur propre légitimité. Dès lors, ils peuvent être éliminés par tous les moyens —tous les exemples présentés par Y. Ternon en montrent la sinistre vérité— et traités conformément à leur statut de victime «coupable». Curieusement, il y a chez tous ces bourreaux un besoin forcené, comme une obsession, de donner à leurs actes inhumains une forme humaine, rationnelle, voire juridique. Mais on ne sait trop s'il s'agit d'une manifestation de cynisme ou d'une forme d'exorcisme, visant à se laver du poids de leurs décisions et de leurs actes. On aura compris qu'Yves Ternon recherche ici à mettre en évidence le mécanisme de raisonnement de ces bourreaux, la construction intellectuelle qui leur permet de se justifier devant l'opinion publique «légitime» de leur pays ou de s'autojustifier si d'aventure ils en viennent à méditer sur leurs actes. Avec le recul, on semble mieux distinguer les signes de dérangements psychologiques s'étant manifestés chez les bourreaux, tout comme le rôle des périodes pré-génocidaires dans l'élaboration de ces pathologies.

Chemin faisant, Yves Ternon soulève aussi des questions d'actualité qui interpellent vivement nos contemporains et plus spécialement les Arméniens : «Le spectre de la négation», aboutissement ou avatar ultime des peuples génocidés. Point sur lequel il nous paraît utile de dresser ici un bilan à la lumière des derniers développements.

Concernant la politique de négation menée avec constance par l'état turc et la position de l'opinion publique de ce pays sur la question arménienne, on enregistre des signaux contradictoires, révélateurs d'un processus inachevé. L'Etat reste bien calé sur ses positions traditionnelles et s'est même senti, ces derniers temps, obligé de prendre quelques initiatives, comme la création d'un Institute for Armenian Research, basé à Ankara, dont les principaux animateurs sont d'anciens diplomates. Il s'agit officiellement de mettre à plat toutes les sources disponibles concernant le «soi-disant» génocide, y compris celles détenues par la Turquie, pour faire la lumière: traduisez pour blanchir la Turquie des accusations malveillantes véhiculées par «les Arméniens de la diaspora». Le premier numéro de la revue de l'Institut, modestement et joliment intitulé **Armenian Studies** (numéro de mai 2001, au prix modique de 2 500 000 livres turques) nous fait découvrir les avancées de la recherche grâce à des signatures aussi prestigieuses que celle de Justin Mc Carthy, manifestement toujours aussi alerte dans sa quête de la vérité, ou de Bilal Simsir, vieille connaissance de l'historiographie officielle, diplomate heureusement reconverti dans les sciences humaines, lequel nous gratifie d'un brillant article sur «The Project of Establishing Great Armenia». Traduisons en termes clairs les motivations de ce morceau choisi: Vous qui êtes objectifs et compréhensifs —la publication s'adresse évidemment à un public occidental averti—, vous comprendrez que nous n'avions pas d'autres choix que d'exterminer ces traitres qui menaçaient notre Etat. Un jeune et prometteur universitaire, Erol Göka, nous livre aussi une variante turque du traumatisme du bourreau, sous le titre «the Psychological Dimension of the Armenian Problem», avec un sous-titre alléchant au possible : «The Unnoticed Side».

Cet Institut annonce la mise en place prochaine d'un enseignement de l'ar-

YVES TERNON

L'INNOCENCE DES VICTIMES AU SIECLE DES GENOCIDES

INTRODUCTION

Ce livre est un essai d'histoire comparée des génocides et des formes extrêmes de crimes contre l'humanité perpétrés au XXe siècle. La méthode comparatiste reste encore suffisamment controversée pour que son emploi requière une explication. Cette pratique me semble pourtant la meilleure pour appréhender dans leur complexité des excès criminels conduisant à une destruction totale des vies et des valeurs. La mise en parallèle d'événements se situant dans un même cadre juridique est la clé de leur interprétation. Examiner des infractions qui appartiennent à une même catégorie, identifier les caractères singuliers de chacune d'elles, isoler des spécificités tout en soulignant des dissemblances est la démarche naturelle de l'enquêteur en charge d'un dossier criminel. Il n'a d'autre préoccupation que de comprendre et d'interpréter des faits afin d'imputer à chaque acteur sa part de responsabilité. Au terme de sa recherche il remet un rapport qui serre au plus près la vérité. Par cette démarche on parvient à comprendre des situations apparemment inconcevables, à les dépouiller de leur aura de mystère et à les introduire dans une histoire. La mise en évidence des similitudes comme des différences d'un crime ne réduit ni n'augmente la gravité des autres. L'enquête comme le procès se déroulent dans des chambres séparées sous le même chef d'inculpation. C'est, au départ, la seule référence commune.

Le crime de génocide est individualisé par plusieurs composantes qui définissent son caractère exceptionnel. La plus importante est l'intention criminelle. C'est ce caractère planifié du meurtre qui isole une relation singulière entre le bourreau et sa victime. Dans un accident ou un homicide involontaire la victime n'est pas confrontée à un bourreau. Lorsqu'il détruit aveuglément un ensemble de personnes anonymes, le criminel ne sélectionne pas sa victime. Dans le meurtre collectif, au contraire, la victime est tuée en raison de son appartenance à un groupe précis, le bourreau désigne sa victime, il distribue les rôles et ordonne la mise en scène du meurtre. Il marque les personnes qu'il veut supprimer. Si la marque est indélébile, le statut n'est pas révisable: il n'y aura pas de salut. Ailleurs, l'ordonnateur offre d'effacer le signe fatal par l'apostasie, la palinodie, une toilette cérébrale. Il enferme les personnes qu'il veut détruire dans un espace clos dont il contrôle les is-

ménien, sans doute destiné à former les futurs diplomates qui seront un jour nommés en Arménie. S'agit-il d'un signe avant-coureur de l'ouverture prochaine des frontières avec ce pays et de l'établissement de relations diplomatiques ? Autres intentions avouées de cet aéroplane de savants : l'établissement d'un dialogue avec des historiens arméniens —notez qu'en Turquie la notion d'arménien est élargie à toute personne ayant un nom à consonance arménienne— et l'organisation de programmes de recherches en commun... Belle ambition qui promet de beaux voyages en perspective à de doctes historiens qui auraient néanmoins préféré que l'Institut soit basé à Constantinople où les instances militaires sont moins nombreuses et le climat plus sain.

Cela dit, une certaine presse stam-

buliote, quelques historiens rattachés

sues. Qu'elles préservent ou non une activité, ces personnes sont impuissantes à modifier leur sort. Elles portent cependant un vêtement qui dérange le bourreau: elles sont innocentes et l'assassin s'attache à les en dépouiller. C'est de cette innocence propre aux victimes dont je veux parler ici, à la fois en historien et en personne privée, avec objectivité et avec émotion. L'historien des génocides est dans une position délicate. Il ne peut interdire ces crimes qu'en pénétrant les mobiles du criminel, mais il éprouve à l'égard de celui-ci une répulsion difficilement contrôlable qui nuit à son objectivité. Cette difficulté paraît d'autant plus insurmontable que le meurtrier a, pour la tuer, déshumanisé sa victime et qu'en agissant ainsi il s'est dépouillé de son humanité. L'historien doit donc résister à la tentation simplificatrice de considérer l'assassin comme non humain. Il s'attache au contraire, pour le juger, à lui restituer cette humanité qu'il a perdue et à examiner les mécanismes de sa dérive sans remettre en cause son essence humaine. Pour y parvenir il se situe en dehors du couple bourreau-victime, tout en préservant l'empathie qu'il éprouve pour la victime. Il lui faut donc identifier clairement l'une et l'autre, ce qui est parfois malaisé car le meurtrier emprunte souvent le masque de la victime. Dans la tragédie antique, le masque exprime les sentiments — la peur, la colère, la haine, l'indifférence —, il désigne à la curiosité des spectateurs l'innocent ou le coupable et gère ainsi leur émotion. Qu'advient-il lorsque l'auteur inverse les signes et fait porter au coupable le masque de l'innocent? Eviter les confusions introduites par une polysémie qui partage l'innocence et par une manipulation des signes et des sens, repérer l'emplacement des pièges et indiquer où poser le pied sans tomber dans l'erreur, tel est, ici, le travail de l'historien.

«Ni victimes, ni bourreaux», écrivait Albert Camus en 1946, dans **Combat**.

Quelque chose en nous a été détruit par le spectacle des années que nous venons de passer. Et ce quelque chose est cette éternelle confiance de l'homme, qui lui a toujours fait croire qu'on pouvait tirer d'un autre homme des réactions humaines en lui parlant le langage de l'humanité. Nous avons vu mentir, avilir, tuer, déporter, torturer, et à chaque fois il n'était par possible de persuader ceux

à des universités privées, des acteurs de la société civile turque —comme on aime à qualifier en France des individus qui ne sont pas directement issus du sérail politique— et des Turcs de la diaspora commencent à rejeter la «Thèse turque de l'histoire», c'est-à-dire tout cet endoctrinement patiemment inculqué aux jeunes générations. La tâche est ardue, mais le bouillonnement interne, les frustrations engendrées dans cette société par les pratiques de cette démocratie militaire peuvent, le moment venu, pousser l'aristocratie militaire dans ses derniers retranchements. Mais nous n'en sommes pas encore là. Il nous faudra entendre encore quelque temps le doux chant de la négation, du moins en Turquie, et entendre des bruits de bottes sur les frontières de l'Arménie.

RAYMOND H. KEVORKIAN

qui le faisaient de ne pas le faire, parce qu'ils étaient sûrs d'eux et parce qu'on ne persuade pas une abstraction, c'est-à-dire le représentant d'une idéologie*.

Ce dialogue interrompu par la représentation du spectacle de la déraison peut être rétabli par une pensée claire qui lève les équivoques et énonce des évidences oubliées dont celles-ci : les bourreaux sont ceux qui tuent; les victimes celles qu'on tue; les bourreaux sont coupables, les victimes innocentes.

Si nous avons assisté tout au long de ce siècle à ces horreurs qui portaient l'empreinte de la modernité, c'est parce que la mise à mort avait été imposée comme remède par des idéologies qui avaient pénétré par effraction dans nos sanctuaires et saccagé nos valeurs. Ces malfaiteurs ont légitimé le meurtre en transformant des innocents en coupables pour les désigner au bourreau. En privant la victime de son innocence, en la marquant du signe de la faute, le bourreau s'offre une légitimité qui autorise la transgression. Dans la guerre, tuer ou être tué est souvent la seule alternative. Ces deux termes ne sont pas assemblés dans la mise à mort délibérée de groupes humains. Présenter cette alternative est un leurre, la terrifiante obsession de fanatiques ou l'abjecte hypocrisie de lâches. Pour rétablir les victimes de ces tragédies dans leur innocence première, on doit emprunter un chemin trop souvent pavé de mauvaises intentions, celui du comparatisme. Il est vrai qu'autour de l'enquêteur rôdent les faussaires, les manipulateurs, les réducteurs de sens, les négateurs, qui passent son rapport au crible d'une «hypercritique» et qui, à partir d'une faille, reconstruisent une image déformée de la réalité. Ces spécialistes de l'anamorphose empruntent les boulevards du comparatisme. Ils exploitent sans vergogne l'émotion suscitée par les meurtres de masse pour dénaturer les événements, hypertrophier l'un ou banaliser l'autre au gré des intérêts qu'ils servent. Ces pratiques sont connues et dévoilées. La crainte d'une banalisation ne saurait nuire à une recherche conduite avec méthode et rigueur, à seule fin d'interprétation.

L'historien n'a pas le monopole de la comparaison. Il n'est pas le seul à être, dans cette quête du vrai, animé des meilleures intentions. Peu à peu, les communautés victimes se parlent, échangent, offrent à leurs voisins dans le malheur l'hospitalité bienveillante de leur mémoire, généreusement, sans arrière-pensée, sans frilosité. Les rescapés, témoins sortis vivants de l'enfer, tentent de communiquer leur expérience. Mais l'espace est trop souvent infranchissable entre leurs souvenirs et la sympathie de leurs auditeurs. Une souffrance voisine réduit cette distance, même si le lieu et le temps les séparent. Les uns parlent d'Auschwitz; ils en viennent; ils sont âgés. D'autres évoquent leurs parents, sur les chemins d'Anatolie; d'autres enfin racontent ce qu'ils ont vu à Phnom Penh, à Butaré : ils sont jeunes et ont dans leur regard cette étrange lueur qui ne s'est pas éteinte. Quand un homme dit : «J'ai perdu cinquante membres de ma famille en Pologne», quand une femme dit : «Mes cinq enfants, mon mari, mes parents ont été assassinés; je suis la seule survivante», quand un couple parle de ses huit grands-parents disparus en 1915, faut-il témoigner à l'un sa compassion, aux trois autres son indifférence ou bien se demander comment les aider à porter leur fardeau? Transmettre, en sachant qu'à chaque passage de témoin la mémoire s'épuise, mais aussi chercher à comprendre comment cela a pu arriver et d'abord connaître mieux chacune de ces histoires, tel est le but de cette approche comparée.

* Albert Camus, «Ni victimes, ni bourreaux», Essais, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, Gallimard, 1975, p. 331-332.

quelques propos au sujet de la première édition de l'ARMENIAN JAZZ FESTIVAL

Paris, New Morning,
19-20-21 Octobre 2001

Tout s'est passé très vite. Le 1er novembre 2000, nous assistions à un concert au **New Morning**, à Paris, et quelques jours plus tard nous nous lançions dans l'organisation d'un festival de jazz arménien. Que s'est-il passé? Pourquoi le plaisir d'avoir assisté à ce concert ne suffisait-il pas, pourquoi avoir voulu plus encore : un festival. Cette soudaineté, cet emportement nous interrogeait encore... Tout s'est passé comme si nous étions prêts à recevoir ce qu'on allait nous donner, mais sans le savoir.

Ce soir-là, entre errance et odyssee, l'étrange navire d'Arto Tunçboyacıyan, l'**Armenian Navy Band** nous entraîne dans son sillage. Un **Navy Band** d'un pays qui n'a pas de mer... Les émotions sont recueillies dans le riche passé musical arménien, dans l'histoire même de l'Arménie et ce passé, ces territoires, ces traces sont redonnés à travers la sensibilité musicale de notre temps. Arto ne se contente pas de reproduire les chants traditionnels, mais grâce au pouvoir créatif du jazz, il les amène jusqu'à nous, c'est-à-dire qu'il nous les fait réellement entendre dans le temps présent. Quitte à les réinventer.

Ce concert provoque une véritable onde de choc. Pour les membres de **Coopération Arménie**, présents dans la salle, naît aussitôt, comme une nécessité, l'idée d'organiser un festival de jazz arménien. L'association **Coopération Arménie** mène prioritairement des actions d'aide à l'Arménie, mais elle s'est impliquée, parallèlement, dans des activités culturelles notamment dans le domaine de l'art contemporain.

Arto Tunçboyacıyan et l'**Armenian Navy Band**, c'est d'abord une symbiose réussie entre Diaspora et Arménie. Le terrain de cette rencontre est celui du jazz ou si l'on souhaite reprendre la définition d'Arto, le **folk d'avant-garde**.

Sur le versant Diaspora, Arto Tunçboyacıyan. Né en Turquie, en 1957, il est encore un enfant lorsque son frère Onno l'initie à la musique. Arto s'exile aux Etats-Unis en 1981 où il finit par frayer avec les plus grands du jazz. Compositeur et interprète, percussionniste et chanteur, créateur de génie, extraverti, il est débordant d'énergie et d'inventivité. Sa musique est la recherche de l'expression d'une vérité, la sienne, et celle d'une terre aussi.

Sur le versant Arménie, l'**Armenian Navy Band** comprend des musiciens de jazz, presque tous issus de l'**Armenian Jazz Band**. Ils sont d'une retenue, d'une intériorité tout orientale. Rappelons que l'**Armenian Jazz Band** fut créé par Constantin Orbelian en 1956, en pleine période soviétique et sous surveillance. Après une éclipse consécutive aux années Glasnost, il connaît, depuis quelques années, un réveil certain sous la direction d'Armen Mardirossian. A ces musiciens de jazz sont venus se joindre des musiciens d'instruments traditionnels comme le doudouk, le zourna, le kamantcha, le kanun.

L'**Armenian Navy Band** est déjà le lieu d'un rassemblement, déjà à lui seul un festival, il ne restait plus qu'à donner corps à ce qu'il insufflait. Si bien que l'on ne s'étonnera pas de la présence d'Arto Tunçboyacıyan en trio pour l'ouverture, puis le lendemain avec l'ensemble du **Navy Band** pour la première édition de l'**Armenian Jazz Festival**.

L'**Armenian Jazz Festival** est-il le premier festival du genre? Pas tout à fait. En Arménie, depuis 1998, des festivals de jazz sont organisés. Dans la mesure où cela se passe en Arménie, on ne s'appesantit évidemment pas sur le caractère «arménien» du festival. Des grands noms du jazz comme Chick Corea sont invités, rencontrent un public

enthousiaste et des musiciens arméniens jusqu'alors «isolés dans leurs montagnes»... En France, de son côté, le **Festival de Junas**, qui chaque année invite des jazzmen d'un pays étranger, avait pour son édition 2001, en juillet dernier, fait le choix de l'Arménie et occasionné des rencontres entre musiciens arméniens et français. La thématique arménienne relève ici d'un moment ponctuel.

On peut donc affirmer qu'il existe dans le domaine du jazz une mouvance festivalière toute nouvelle et que l'**Armenian Jazz Festival** participe à ce phénomène. L'une de ses caractéristiques est d'assumer le «syndrome diasporique arménien» qui consiste à toujours se poser la question de son existence dans le monde : «Qui suis-je exactement, quelle part d'arménien en moi, quelle part d'arménien en toi, la musique, en toi, le jazz?». L'autre caractéristique est le désir de perdurer, de questionner et de vivre dans la durée ces phénomènes jazzistiques, de créer un espace favorable aux rencontres entre musiciens, entre ces derniers et

par

Liliane DARONIAN

un public, en conviant l'élément «temps» qui rapproche, fait et défait, crée et recrée. L'**Armenian Jazz Festival** veut offrir, au fil du temps, des opportunités de rencontres, de maturation, de dévoilement. Il se veut un lieu festif où vivre collectivement des événements musicaux. Il rêve d'un lieu où les créateurs seraient conviés, par le fait même d'un vécu collectif, à des nouvelles aventures intérieures.

On ne peut s'empêcher d'interroger la nouveauté du phénomène «festival de jazz arménien». En effet, pourquoi ce phénomène apparaît-il maintenant? C'est ce nouveau, ces premiers pas qu'il faut interroger. Assistons-nous à l'apparition d'une approche nouvelle reconnue comme telle par les amateurs et qui aurait incité à l'instauration de festivals? S'agit-il d'un jazz émergent, d'un croisement d'influences multiples, ou tout simplement de l'expression des diverses tendances du jazz actuel?

Un regard rétrospectif sur des événements survenus au siècle passé permettrait peut-être d'apporter un début de réponse à ces questions et, en tout cas, de comprendre ce qui est advenu à la musique et, plus généralement, à toute création arménienne. Le génocide de 1915 élimine une grande partie de la nation arménienne, chasse les survivants de leurs terres, et par voie de conséquence, frappe de plein fouet la musique arménienne elle-même. La Catastrophe emporte des milliers de musiciens anéantissant du même coup ce qu'ils avaient à transmettre aux générations futures. Puis, la soviétisation de ce qui restait de l'Arménie donne lieu à une société isolée du reste du monde sur laquelle s'exerce un contrôle totalitaire.

En France, le phénomène «festival de jazz» initié par des associations d'amateurs suivi par une politique culturelle des pouvoirs publics commence à prendre son essor dans les années 70 et alors qu'en 75 on ne compte que 5 festivals le guide **Jazz 2000** recense en 1999 «285 manifestations qui affichent une programmation jazz plus ou moins prononcée».

Lacunaire, dispersé, voire empêché, le monde musical arménien n'est pas en mesure de produire un festival de jazz car un festival de jazz est un lieu

collectif où musiciens et amateurs se rassemblent et où, en toute liberté et jusqu'au bout de ses potentialités, s'exprime un processus créatif. Il a fallu que le temps passe, il a fallu la fin du monde soviétique symbolisé par la Chute du Mur de Berlin pour que cela devienne possible. D'une manière générale, c'est bien à partir de ce moment que des Arméniens d'Arménie et de Diaspora peuvent réellement trouver les moyens de se retrouver, de se rassembler, tout à fait librement.

Cela ne signifie pas —loin de là— que les Arméniens n'aient pas offert de nombreux talents au monde de la musique durant le XXème siècle. Le patrimoine musical arménien a su résister. Il est étonnant de constater comment, notamment en France, le jazz, cette nouvelle musique, a pu être investi par nombre d'entre eux.

Citons, par exemple, le cas assez extraordinaire de Grégor —figure oubliée— de son vrai nom Krikor Kélékian. Jacques Hélian, dont on peut également rappeler ici la renommée, en France, en tant que chef d'orchestre, évoque le destin peu commun de Grégor dans son ouvrage «**Les grands orchestres du music-hall en France**» édité en 1984. Danseur, chanteur, chef d'orchestre et impresario, celui qui aimait à se faire appeler le «sublime Grégor» fut un véritable précurseur. Né en 1898 à Constantinople, il échappa miraculeusement aux massacres de 1915 dans lesquels périrent son père et plusieurs membres de sa famille. Il finit par trouver refuge en France où, pionnier du grand orchestre de jazz en Europe, il forme en 1928, à Paris, le premier orchestre de jazz français, **Grégor et ses Grégoriens** ou **ses Grégorians**. S'y illustreront de jeunes musiciens de talent comme Stéphane Grappelli. «Presque tous les grands solistes de la première génération lui doivent d'avoir été révélés à eux-mêmes et au public» (**Dictionnaire du Jazz**, 1994). En juillet 1929, il fonde **La Revue du Jazz**, où l'on trouvait pour la première fois l'affirmation que le jazz était une musique spécifique et qu'il devait être enseigné en tant que tel au Conservatoire. Après maintes pérégrinations, il décédera en Allemagne, en 1971.

Rappelons qu'aux Etats-Unis, le légendaire producteur de jazz, George Avakian, produisit et contribua à populariser Miles Davis, Keith Jarett et bien d'autres.

A la question posée d'un festival qui chercherait à présenter une musique spécifique, un jazz particulier, le **jazz arménien**, les organisateurs ne souhaitent pas apporter une réponse prématurée. Il ne souhaitent pas qualifier ce jazz car ce serait l'enfermer déjà. Ils voudraient lui laisser le temps, le laisser évoluer librement, au gré des rassemblements, au gré des rencontres. C'est la musique qui décidera, en définitive. C'est aussi pourquoi le Festival veut inscrire son existence dans la durée.

Nous pouvons avancer, cependant, dès à présent, que depuis quelques années, et probablement sous l'influence de la **world music**, des formes musicales traditionnelles arméniennes sont liées à des formes plus purement contemporaines, qu'elles soient jazzistiques ou autres. Souvenons-nous, au début des années 80, en France, du groupe éphémère **Zartong**. Aux Etats-Unis, le groupe **Night Ark** d'Ara Dinkjian, joueur virtuose de **oud**, apparaît en 1986. Arto Tunçboyacıyan est membre de ce groupe. Lorsqu'il se rend en Arménie et rencontre les musiciens qui formeront l'**Armenian Navy Band**, il est déjà riche d'une expérience ouverte aux formes traditionnelles au sein du groupe **Night Ark**. On remarquera que l'impulsion qui conduit actuellement des musiciens de jazz, en Arménie, à jouer de concert avec des musiciens d'instruments traditionnels, vient des U.S.A. et plus précisément de la diaspora américaine. Depuis deux ans, l'**Armenian Jazz Band** a intégré des joueurs d'instruments traditionnels. Tout récemment, en Arménie, des joueurs de kamantcha, de doudouk, de tar nous

faisaient part de leur surprise : «On pensait n'interpréter que le répertoire traditionnel durant toute notre vie...». L'utilisation d'instruments traditionnels dans les orchestres de jazz, cette tentative de faire fusionner le jazz avec des musiques traditionnelles date des années 70. Mais alors qu'au départ, cela exprimait plutôt l'ouverture du monde occidental aux musiques traditionnelles, la tendance contemporaine semble montrer un mouvement réciproque entre les deux parties. Le mouvement musical arménien fait partie de cette tendance actuelle. On remarquera donc la nouveauté du phénomène —hormis quelques précurseurs— et le décalage temporel par rapport à d'autres parties du monde, comme le continent africain, la péninsule indienne, des régions comme la Bretagne...

On découvre que les musiciens n'explorent par les mêmes régions musicales arméniennes, les mêmes styles de musique. On notera, par exemple, l'existence d'un style que l'on pourrait appeler arméno-gréco-oriental, plutôt méditerranéen, avec l'intervention d'un instrument comme le **oud**, ou alors une approche influencée par des répertoires de chants populaires et des arrangements qui avaient cours en Arménie soviétique, ou bien encore il s'agit presque d'un travail d'archéologue qui exhumerait les traces musicales attestant la présence arménienne dans des régions qui en sont actuellement désertées. Les jeunes talents que nous présenterons —cette année, la chanteuse Alla Lévonian— donneront une idée de ce qui se fait actuellement en Arménie, dans la jeune république indépendante. Claude Tchamitchian, contrebassiste (France), «triloguera» avec Sophia Domancich, au piano et Simon Goubert à la batterie. Edmond Hosiikian, saxophoniste (France), engagera un duel avec Gaquig Mouradian au kamantcha (Arménie)...

Coexistent, au même titre, recherche d'expression à partir du terreau musical arménien et désir tout aussi fort de partage, d'ouverture au monde, d'universalité. Il est vrai aussi que les artistes pourront déborder du cadre du jazz proprement dit, vers la chanson ou même la musique contemporaine. Mais les éléments de créativité, d'improvisation, cette façon de traiter les instruments, cette liberté, feront la différence.

Le Festival de Jazz arménien, c'est l'occasion d'écouter des musiciens de haut niveau représentant les diverses tendances du jazz contemporain. Il ne se cantonnera pas dans la présentation de la rencontre du jazz et de la musique traditionnelle arménienne. On l'aura compris, le Festival veut échapper à tout classement.

Si la diversité peut être appréhendée comme risque, le risque peut l'être comme liberté. Dans tous les cas, ce qui frappe c'est l'authenticité des diverses approches.

L'établissement de ce premier Festival international de Jazz arménien à Paris, capitale d'un pays qui a accueilli le jazz, qui l'a tant nourri et produit, n'est pas neutre. Cette première édition de l'**Armenian Jazz Festival** se sent immergée dans une tradition jazzistique persistante, ouverte, forte.

La présence de Didier Malherbe lors de ce Festival n'est pas neutre non plus. Le parcours de Didier Malherbe est fait d'ouvertures successives sur ce que l'on appelle les «musiques du monde». Une ouverture qui s'effectue à partir de sa pratique du jazz et à partir aussi de son instrument premier, le saxophone. C'est ainsi qu'il rencontre sur son chemin le **doudouk** arménien. Et comme le hasard fait bien les choses, Djivan Gasparian, maître du doudouk, l'invite à participer, au mois d'août dernier, au premier festival consacré à cet instrument. C'est donc après s'être produit devant de milliers de spectateurs arméniens à Gumri et à Erevan que Didier Malherbe nous fera l'honneur d'un concert qui clôturera les festivités, le dimanche 21 octobre.

Septembre 2001

ԿԻՐԱԿԻ
ԴԵՎՏԵՄԲԵՐ 2
DIMANCHE
2 DECEMBRE
2001

ՅԱՐԱՏԿ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻԻ 276

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE FONDE EN 1925
DIRECTRICE : ARPIK MISSAKIAN
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
TEL. : 01 47 70 86 60 — FAX : 01 48 00 06 70
E-MAIL : jharatch@aol.com

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 1.500 Ֆ. — Վեցամսեայ : 800 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 1.750 Ֆ. (Ամերիկայի տարածքում)
1.600 Ֆ. (Շարքա-ական տարածքում) — Հասար. : 6,00 Ֆ.
C.C.P. PARIS 15069-82 E

77րդ ՏԱՐԻ — ԹԻԻ 20-310   Fondateur SCHAVARCH MISSAKIAN   77° ANNEE — N° 20.310

LE NUMERO : 6,00 F

ՀԻՄՆԱԳԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱԿԵԱՆ (1884-1957)

« ՊՕՂՈՍ Զ. ՀԻՄՆԱՐԿ » Ի ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒՆՐՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱԲԱԹԸ

Գրեց՝

Հ. ԼԵՒՆ ԶԷՖԻՆԱՆ

Իտալիայ, յետ Հոռմի, երկրորդ մեծագույն ֆաղափն ու եկեղեցական կեդրոնին՝ Միլանոյի արհեստագործական Թեմին պատկանող « Պօղոս Զ. Ամբրոսեան Հիմնարկ »ը 1979 թուականին սկսեալ, համագործակցութեամբ ակաճաւոր եւ բարձրակարգ ակադեմիական ու եկեղեցական հաստատութիւններու, կազմակերպած է ուսումնագիտական « Եւրոպական շաբաթներ », այն առաջադրանքով՝ որ լայագոյն կերպով ծանօթացնէ, սեղօրէն գիտական չափանիշերով կատարուած հետազոտութիւններու հիման վրայ, ուշադիր եւ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ցուցաբերող ընդարձակ հանրութեան մը՝ ֆրիստոնեայ եկեղեցիներու պատմութիւնը, կարգաւորութիւնները, կրօնական մտածողութիւնն ու ծիսական կեանքը, աշխարհագրական, մշակութային, ֆաղափական այլեւայլ համագրերու համաձայն, որոնց մէջ այդ եկեղեցիները գտնուած են իրենց երկար. խայտարակ է ու յաճախ այժմուսի պատմութեան ընթացքին :

Հիմնարկը Հայ եկեղեցւոյ յատկացուց ընթացիկ տարուան ուսումնագիտական շաբաթը, որ տեղի ունեցաւ ըստ սովորութեան՝ Սեպտեմբերի ըսկիզբները քաւելի եւ ինչը՝ Սեպտեմբեր 4-8 Միլանոյէն շուրջ 50 կմ. հեռու գտնուող Վարեզէ քաղաքի կածածտա աւանին « Վիլլա Քանետա » պալատին մէջ, համագործակցութեամբ Միլանոյի « կաթողիկէ » Համալսարանին եւ Վենետիկի Պօ-Արախա մշակութային Միութեան : « Շաբաթ »-ուան ընդհանուր բընանիւթն էր՝ « Հայաստանի կրօնական պատմութիւնը. Սահմանագծային ֆրիստոնեայ ժողովուրդ մը » ընդմէջ իր անցեալին հաւատարմութեան ու ներկայի մարտահրաւերներուն :

Այս « շաբաթները » կը կոչուին « ուսումնագիտական շաբաթներ », աւելի քան « գիտաժողով », քանի որ կազմակերպութեան գլխաւոր նպատակն է խորացումը, այժմէացման կամ վերապատրաստութեան առիթ մը ընծայել իտալական երկրորդական վարժարաններու ուսուցիչներուն եւ առ հասարակ գարգացած անձներու : Կազմակերպիչներուն եւ գիտական պատասխանատուներուն կողմէ մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ եղած էր սա կէտը՝ որ, առանց քերանկայու գիտական խստապահանջութեան եւ ուսուցողական որակին նըկատմամբ, հաւաքը գեղարու միանգամայն գործնական, համամիութեան ասպիտակութեան վախը մը՝ Հայ եկեղեցւոյ առաւել այժմէական եւ հարկադրիչ հարցերու մասին : Այս պատճառով զեկուցաբերներու միջեւ նըջելի էր բազմութիւնը նուիրապետական տարբեր պատկանելիութիւններէ հոգեւորականներու, նաեւ՝ բարձրաստիճան, ջանալով, ըստ կարելւոյն, ընձեռնել այս մասնակցութեան առաւելագոյն չափերով ներկայացուցական հանգամանք մը : Մասնաւոր հրաւերներ ուղղուած էին Հայոց Նուիրապետական Աքթոններուն, որպէսզի դրկէին պաշտօնական ներկայացուցիչներ : Միանգամայն վիճարկումի ընդարձակ ժամանակ յատկացուած էր առաջարկուած բնանիւթերուն շուրջ, ի տես՝ հարցերու եւ տեսակետներու աւելի խորամուխ բընանարկումի մը :

Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գարեգին Բ., ինչպէս նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Արամ Ա. եւ կիլիկիոյ Տան կաթողիկէ Հայոց կաթողիկոս Պատրիարք Ներսէս Պետրոս ԺԹ. ուղարկել էին, իւրաքանչիւրը, հայրապետական մասնաւոր շնորհատրագիր պատգամներ, ձեռամբ՝ ըստ կարգի՝ Մայր Աքոռ Ս. Էջմիածնի Միջեկեղեցական յարաբերութիւններու պատասխանատու եզնիկ Յակոբ. Պետրոսեանի, Պէրյուքի Առաջնորդ Գեղամ Յակոբ. Խաչերեանի եւ Զմմառեան միաբան Անդրանիկ Վրդ. Կոմանեանի, որոնցմէ առաջինն ու վերջինը նաեւ զեկուցաբերներ էին :

Հրաւիրեալ զեկուցաբերներէն ոմանք այլեւայլ պատճառներով չէին կըրցած ժամանել. այսպէս՝ Պոլսոյ Պատրիարք Մեսրոպ Արք. Մուրափեան, գորնոյնիճն Պատրիարքին ցուցմունքով կը փոխարինէր՝ Լոնտոնէն Հրաչ Սրկ. Զիլինկիբեան. նոյնպէս՝ Նիւ-Եորքի Առաջնորդ հաժակ Արք. Պարսամեան եւ Մանքըլիէն փրոֆ. Ժեբար Տէտեան. երկուքն ալ ուղարկել էին սակայն ի-

րենց զեկուցումները, որոնք հանրութեան կարգաւորեցան ուրիշ զեկուցաբերներու կողմէ : Չէր կրցած գալ նաեւ փրոֆ. Ասրիանո Ալփակո-Նովելլո, տնօրէն Վենետիկի Հայ Մշակոյթի Ուսումնասիրութեան եւ Վաւերագրումի կեդրոնին, որու կողքին նախատեսուած օժանդակ զեկուցաբեր փրոֆ. Գայեանէ Քաղնարին, Վենետիկի Համալսարանէն, ստանձնեց խնդրոյ առարկայ զեկուցումին լրիւ պատասխանատուութիւնը : Վերալիչեալներէն գառ միւս զեկուցաբերներէն էին՝ Մեսրոպ Արք. Գրիգորեան՝ Վիեննայէն, Գլաուտիւ կուներոքիի՝ Հոռմի Արեւիկեան եկեղեցիներու ժողովէն, Գերայ. Գրիգորիս Սիւրենեան, Միլիթարեան՝ Պէրյուքէն, Դանիէլ Ֆետրեան՝ Նիւ-Եորքի Ս. Ներսէս Հիմարանէն, փրոֆեսորներ՝ Կապրիէլյա Ուրտիուսեան՝ Պոլսոյէն, Գլաուտիա Պոնարի՝ Թորինոյէն, Վալենթինա Քալցուարի՝ Ժընէւէն, Արամ Քերպաբեան՝ Փարիզէն, Ալտո Ֆերրարի՝ Միլանոյէն եւ Հ. Լեւոն Զէֆինեան՝ Վենետիկէն, որ միանգամայն « Շաբաթ »-ուան գիտական համակարգողը ու պատասխանատուն էր :

Զեկուցումները հանգամանօրէն ֆենարկեցին Հայ եկեղեցագիտութեան այլեւայլ ապարկներուն եւ տարածֆներուն առընչակից հիմնական հարցերը, թէ՛ համաժամանակեայ թէ՛ տարածամակեայ մերձեցումներով. պատմութիւն՝ սկսեալ Հայոց ֆրիստոնէութեան նախաքրիզոսներէն արշալոյսէն, աւտաւաճարանութիւն՝ իր բազմաթիւ նիւաւորումներով, ծէս, հոգեխօսութիւն, իրաւակարգ ու նուիրապետական կարգաւորում, նարտարապետութիւն ու կերպարուեստ, հոգեւոր երաժշտութիւն : Այս « ուսումնագիտական Շաբաթ »-ուան գործերը լոյս պիտի տեսնեն՝ բնագրային խալերէն լեզուով՝ առանձին հատորի մէջ, « Պօղոս Զ. » Հիմնարկի հոգաւարութեամբ : Յուսալի է, որ կարեւան լոյս տեսնել նաեւ հայերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններով :

Շաբաթը փակուեցաւ Վարեզէի հոյակերտ Մայր Տանարին մէջ Ուրբաթ, Սեպտեմբեր 7-ի երեկոյեան մատուցուած համամիութեանական արարողութեամբ, գոր առաջնորդեց Իտալիոյ Հայոց հովիւ Սարգիս Քենչ. Սարգիսեան, մասնակցութեամբ Գեղամ Յակոբ. Խաչերեանի, Վարեզէի լատին կղերիկներկայացուցչութեան, զեկուցաբերներու, ունկնդիրներու եւ տեղացի հաւտացակերու բազմութեան :

« ուսումնագիտական Շաբաթ »-ին համընկեց լրումը եւ բնական շարունակութիւնը եղաւ Հայութեան վերաբերեալ բազմակողմանի ցուցահանդէս մը, որու բացումը կատարուեցաւ Հինգշաբթի, Սեպտեմբեր 6, ժամը 18-ին, ֆաղափին ամենաշքեղ դահլիճներէն « Սալա Վերաքքի »-ի մէջ, որ վեհանձնօրէն տրամադրուած էր ֆաղափապետարանին կողմէ : Յուցահանդէսը չորս բաժին ունէր. ա. — Միլանոյի Հիմնարկի ծանցարանին մէջ պահուող հաչֆարը (նուիրում)՝ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, 1981-ին) . բ. — հայ ձեռարուեստի նմոյշներ. գ. — « Հայերը Իտալիոյ ուղիներու երկայնքին » եւ հուսկ՝ դ. — « Արմին վեկներ ու հայ ժողովուրդի նահատակութիւնը 1915-ին » : Յուցահանդէսի կազմակերպիչ գիտական յանձնախումբը կը բաղկանար հետեւեալ անձերէն՝ ըստ բաժիններու հերթականութեան. Էրմաննօ Արայան, Սանարօ Քիերիչի, Վարդուհի Բաւպական, Կեկել Խաչատուրեան, Գլաուտիա Պոնարի, Աննա-Մարիա Մամուէլի :

Այս բուրի իրագործման մէջ արժանիքի մասնաւոր բաժին մը ունին փրոֆ. Ալտո Ֆերրարի, որ 2001-ի « Եւրոպական Շաբաթ »-ին Հայ եկեղեցւոյ յատկացման գաղափարը առաջին յաջողուն ու առաջարկողը եղաւ, ու « Պօղոս Զ. » Հիմնարկի ընդհանուր ֆարտուղար Լուչանօ Վալֆարօ, որ առանց վարանումի եւ խանդավառօրէն իւրացուց գաղափարը ու վնակաւօրէն հետապնդեց անոր իրացումը : Իսկ Տիկին Վ. Բաւպականի եւ փրոֆ. Ա. Ֆերրարիի կը պարտիքի կազմաւորումն հոգն ու խնամքը « Միտք եւ Արուեստ »-ի սոյն ցումներու մի քանիէն, « ուսումնագիտական Շաբաթ »-ի բնոյթին եւ տարողութեան մասին ընթերցողին աւելի իրամերձ գաղափար մը ընծայելու մտադրութեամբ :

